

DOĞU AVRUPA'DA RADİKAL NEO-LİBERAL DÖNÜŞÜM*

Sait AKŞİT†

Özet

Bu çalışmanın amacı Doğu Avrupa'daki dönüşüm ve bütünleşme süreçlerini irdelemektir. Çalışmada öncelikli olarak iç içe geçen bu süreçlerin nasıl okunabileceği tartışılmaktadır. Süreçlerin tekil faktörlerden öte ulusal ve uluslararası aktör ve faktörlerin etkileşimini vurgulayan bütüncül bir yaklaşımla incelenmesi gerektiği önerilmektedir. Böylesi bir yaklaşım bölgedeki yeniden yapılanma süreçlerinin neo-liberal küresel yeniden yapılandırma politikaları ile olan etkileşimini, uluslararası mali kuruluşlar ve Avrupa Birliği'nin neo-liberal süreci farklı formlarda nasıl yeniden ürettiğini ortaya koymaktadır. Bu kuruluş ve kurumlar eşgüdüm içerisinde yürütülen şartlara dayalı siyasi yaklaşımlarıyla eklemlemeyi hızlandırmak amacıyla coğrafi bölgede ayrıştırmaya gitmişlerdir. Temel olarak hedeflenen bölge ülkelerinin Avrupa Birliği üyelikleri gerçekleşmiş olsa da izlenen neo-liberal dönüşüm projesi sorunlara çözüm üretememiş, hatta sorunların yeniden üretilmesine neden olmuştur. Bu durum Batı'nın üçüncü dünya ülkeleri ile olan ilişkisine benzer bir şekilde yardıma dayalı bağımlılık mekanizmasının yeniden üretilmesi anlamına da gelmektedir.

Anahtar Kelimeler: Doğu Avrupa, Dönüşüm, Bütünleşme, Avrupa Birliği, Neo-liberalizm

Radical Neo-liberal Transformation in Eastern Europe

Abstract

This paper aims to analyse the transformation and integration processes in Eastern Europe. It first discusses the approaches towards these intertwined processes. It argues that the processes should be studied through a holistic approach which emphasises the dialectical relationship between internal and global actors and factors. Such an approach reveals the dialectical process between the transformation and integration processes and neo-liberal process of global restructuring, and how the international financial institutions and the European Union reproduced various forms of neo-liberal process in the region. These institutions have favoured geographical differentiation in the region with an aim to accelerate the integration through their political approach based on conditionality. Although the main aim, membership of the countries of the region into the European Union, is achieved the neo-liberal radical transformation project is far from finding answers to the problems of the region. In a way it helped reproduce these problems reproducing the mechanism of dependency through aid in a similar way to the relations between the West and the Third World.

Keywords: Eastern Europe, Transformation, Integration, European Union, Neo-liberalism

* Prof. Dr. Mustafa Türkeş'e katkı ve önerilerinden dolayı teşekkür ederim.

† Dr., Avrupa Çalışmaları Merkezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi.

Giriş

1989–2009 yılları arasında Doğu Avrupa’da yaşananları hiç şüphesiz bir boyutu ile ulusal düzlemde değişim ve dönüşüm, küresel düzlemde ise “Avrupa’ya dönüş”, daha berrak bir tanımla, Avrupa-Atlantik yapılarla bütünleşmek diye tanımlamak mümkündür. İç içe geçen dönüşüm ve bütünleşme süreçlerinin Doğu Avrupa örneğinde nasıl okunduğu ve okunabileceği, bu makalenin amaçlarından ilkidir. Bölgenin kapitalist yapılarla bütünleşmesi sürecinde küresel ile ulusal düzlemler arasındaki ilişki diyalektiğinin analizi, ‘Washington Mutabakatı’ndan günümüze yeniden yapılandırma politikaları, uluslararası mali kuruluşlar ile AB’nin ajanda örtüşmesinin tahlili ve bu süreçlerin en önemli unsuru olan şartlara dayalı siyasi yaklaşıma bütüncül bakış bu makalenin ikinci amacıdır. Doğu Avrupa’nın Batı ile olan ilişkisinin ve ortaya çıkan gelişmelerin üçüncü dünya ile nasıl ilişkilendirebileceği ve ne gibi benzerlikler taşıdığı çalışmanın üçüncü amacıdır.

Doğu Avrupa Örneğinde Dönüşüm ve Bütünleşme Nasıl Okunabilir?

Soğuk Savaş döneminin sona ermesiyle birlikte ortaya çıkan yeni durumu analiz etmeye çalışan yaklaşımlar öncelikle geçiş sürecinin nasıl okunabileceği üzerinde yoğunlaştılar. Bazıları, değişimin hızı ve radikalizminden yola çıkarak onu bir devrim olarak tanımlarken, bu değişimi geriye dönüş olarak okuyanlar onu bir restorasyon olarak niteledi.¹ Rejim değişimini irdeleyip, kendilerince ona yapıcı eleştirilerde bulunan bir grup akademisyen, ki bunların bazıları daha sonra transitologists (geçiş süreci uzmanları) adıyla anılacaktı, geçiş süreci üzerine yoğunlaştılar. Bunların önemli bir kısmına göre değişim/dönüşüm “otoriter rejimlerden demokrasiye, devlet güdümlü ekonomik gelişme-kalkınma modelinden serbest piyasa ekonomisine geçiş” demektir. Geçiş süreci uzmanları, eski rejimde devletin ne kadar müdahaleci, baskıcı ve ceberut olduğunu vurgulayıp, yeni dönemde devletin, öncelikle ekonomide rolünün küçültülerek, mümkünse basit bir düzenleyici rolü ile sınırlandırılmasını savundular. Bu yaklaşıma göre devlet-toplum ilişkisi liberal söyleme uygun yeniden yapılandırılması, modernleşmeyi gerçekleştirecek yarışmacı çok partili batı tipi demokrasilerin inşası ve devletin rolünün sivil toplum kuruluşları tarafından üstlenilmesiyle sorunlar çözülecekti. Fakat kısa süre sonra öngörülen liberal, demokratik devlet-toplum ilişkisinin kurulmadığı anlaşılınca bu yaklaşım kendi söylemine yönelik ilginç bir saptamada bulundu. Bu yaklaşıma göre izlenen politikanın kendisinde bir sorun yoktu, çünkü o evrensel doğrudu. Politikalar küresel düzlemde belirlenmiş, başka yerlerde denenmiş ve başarıyla uygulanmıştı!² Peki, niçin Doğu Avrupa’da Batı tipi demokratik yönetimler inşa edilememişti? Bu görüşe göre; öncelikle zamana ihtiyaç

¹Farklı okuma biçimleri için bkz. Christopher G. A. Bryant ve Edmund Mokrzycki (der.), *The New Great Transformation? Change and Continuity in East-Central Europe*, Londra ve New York, Routledge, 1994, ss. 15-30; Leslie Holmes, *Post-Communism*, Durham, Duke University Press, 1997, ss. 23-62; George Schöpflin, *Politics in Eastern Europe*, Oxford, Blackwell, 1993.

²Adam Przeworski, “Economic Reforms, Public Opinion, and Political Institutions: Poland in the Eastern European Perspective,” Luiz Carlos Bresser Pereira, Jose Maria Maravall, Adam Przeworski (der.), *Economic Reforms in New Democracies* Cambridge, Cambridge University Press, 1993 içinde, s. 141.

vardı, çünkü komünizmle yönetilmiş toplumlarda henüz demokrasi kültürü yoktu! Ayrıca, sorun yerel/ulusal düzeydeydi: yerel aktörler reformlara karşı ayak sürümekteydiler. Küresel boyutta mali yardım ve yardımın hızı konularında bazı aksaklıklar olabilirdi, fakat bunlar ana politikaya yönelik sorunlar değildi. Yerel/ulusal aktörler modernleşmeyi kısa dönemli, bir kereliğine yapılan reform olarak algılamamalı, onu kesintisiz gerçekleştirmeli ve böylece moderniteyi yakalamalıydılar. Geçiş süreci uzmanlarının bazıları tekrar devletin rolü ve yeri üzerine sorular yöneltmeye başladı. Dönüşüm için öngörülen politikaları hayata geçirecek güçlü aktöre ihtiyaç olduğu, fakat ideolojik olarak güçlü devlete karşı oldukları için, devlet yerine güçlü liderliği önerdiler. Bunlara göre, güçlü devlet diktatörlüğe, en azından otoriteryanlığa yol açmakta fakat güçlü liderlik diktatörlük ve otoriteryanlığa yol açmayabilecekti. Kendi iç çelişkileriyle dolu bu yaklaşım Doğu Avrupa’da değişim/dönüşüm sürecini doğru analiz edip, tanımlamaktan uzaktı. Kısaca söylemek gerekirse, yukarıda belirtilen yaklaşımların geçiş sürecine yönelik eleştirileri güya muhalif fakat hegemon hale gelen tek evrensel doğru liberal söylemin öngördüğü geçiş sürecidir dayatmasına karşıt değil, katkıda bulunmuştur. Bu bağlamda geçiş süreci uzmanları da Doğu Avrupa’nın yeniden yapılandırma sürecinde geçiş sürecine ilişkin tartışmaları güya eleştirel fakat aslında neo-liberal söyleme uygun retorik’in sürdürülmesine katkıda bulundular.

1990’lı yılların ikinci yarısında geçiş sürecinin tamamlanmasıyla birlikte geçiş süreci tartışması yerini ağırlıklı olarak bütünleşme sorunsalına bıraktı. 1997’de Avrupa Birliği (AB) tarafından yayımlanan ‘Ajanda 2000’ tartışmanın odağına genişleme/bütünleşme sorunsalının oturduğunu haber vermekte ve bütünleşme süreci içinde demokratik dönüşümün gerçekleşeceği vurgusu ön plana çıkarılmaktaydı.

Genişleme/bütünleşme konusunda da bütün meselenin teknik uyum meselesinden ibaret olduğu vurgulanıp, ulusal programların hazırlanışı ve AB müktesebatına uyum sağlandığı ölçüde bütünleşme gerçekleşecek ve böylece “Avrupa’ya dönüş” sağlanmış olacaktı. Bu doğrultuda Doğu Avrupa ülkeleri birbirleriyle yarışır durumdaydılar. Hatta Çek Cumhuriyeti, Macaristan ve Polonya’dan oluşan Visegrad ülkeleri (daha sonra Slovakya da katıldı) kendilerini Merkezi Doğu Avrupa ülkeleri olarak adlandırmakla kalmadı, bu gruba katılarak kendisini Merkezi Doğu Avrupa kategorisine taşımak isteyen Romanya’nın isteğini geri çevirerek kendilerini Güney Doğu Avrupa kategorisinden ayıştırdılar. Eski Doğu Avrupa’nın hızla alt bölgelere ayrışıp, Merkezi Doğu Avrupa, Güney Doğu Avrupa ve Batı Balkanlar adlarıyla anılmaya başlanması salt coğrafi isimlendirme ile sınırlı kalmayacak, bu bölgelerin Avrupa-Atlantik yapılarıyla bütünleşmelerine de yansıtacaktı.³

Genişleme/bütünleşme tartışmaları, genişleme teorilerine ivme kazandırdı. Entegrasyon teorilerinin bir kısmı genişleme/bütünleşme sorunsalını ağırlıklı olarak teknik bir konu ve uyum meselesi olarak problematize etmeye çalıştı. Geçiş süreci uzmanları gibi, “AB genişleme uzmanları” da genişleme/bütünleşme ile demokrasi, insan hakları ve kalkınma arasında doğrudan ilişki kurmaya çalıştılar. Hatta daha

³ Mustafa Türkeş, “The Double Process: Transition and Integration and Its Impact on the Balkans” Petar-Emil Mitev ve James Riordan (der.), *Towards Non-violence and Dialogue Culture in Southeast Europe*, Sofya, Iztok-Zapad Publishing House, 2004 içinde, ss. 13-28.

ileri gidip, genişleme/bütünleşmenin demokrasi, insan hakları, kalkınma ve hatta yoksulluk ve yolsuzluklara karşı mücadelenin de sigortası olacağını ileri sürdüler. AB ile bütünleşmenin bütün kötülöklere karşı ilaç olacağı savını yineleyen bu yaklaşım, zaman içinde inandırıcılığını yitirmekle kalmayıp, Bulgaristan ve Romanya örneğinde bu sav iyice sorgulanır hale gelecekti. Üyelik sonrasında yolsuzluklar ve organize suçların önlenememesi karşısında AB şimdilik bu iki ülkeye mahsus fakat ilerde başkaları için de kullanılabilir olacak işbirliği ve tahkik mekanizmasını kurdu. Genişleme/bütünleşme meselesi salt teknik bir uyum meselesi değildi.

Genişleme uzmanlarına göre AB ile bütünleşme kalkınmayı da sağlayacaktı. Geri kalmışlığın siyasi nedenini demokrasinin olmayışı ile açıklayan baskın ve yaygın görüş, geri kalmışlığın iktisadi nedenini serbest pazar ekonomisinin olmayışı ve doğrudan yatırım yapacak yabancı sermayenin bu bölgeye gitmeyişinden kaynaklandığını ileri sürmekteydi. Genişleme uzmanları kalkınma meselesini de uyum sorunu olarak problematize ettiler. Eğer iktisadi alanda devletler serbest piyasa ekonomisini kuracak düzenlemeyi yaparlarsa, bu bağlamda AB'nin öngördüğü Avrupa Anlaşmalarını imzalayıp, onun gereklerini yerine getirerek teknik uyum sağlanırsa Doğu Avrupa örneğinde de kalkınma hızla gerçekleşecek ve böylece Avrupa'ya dönüş sağlanacaktı. Bunu hızla gerçekleştirmek isteyenler "şok terapi" yöntemiyle geçmişin iktisadi-siyasi yapılarını tasfiye edecekler, süreci zamana yaymak isteyenler ise tasfiyeyi tedrici gerçekleştireceklerdi. Diğer bir ifade ile iktisadi alanda da dönüşüm geçmişi tasfiye etmeyi, bütünleşme ise AB'nin müktesebatına uyumu öngörmekteydi.

Jeo-politik analizi benimseyen yaklaşımlar konuyu ağırlıklı olarak ortaya çıkan boşluğun doldurulması olarak yorumladılar. Bunlara göre dönüşüm ve genişleme/bütünleşme meselesi Sovyetler Birliği ve Yugoslavya'nın dağılışı ile ortaya çıkan alanda güç ve güvenlik boşluğu bırakmamak için üretilmişti. Bu doğrultuda önce NATO, onu takiben de AB genişlemesi gerçekleşti. AB genişlemesi AB'yi küresel rol oynamaya aday bir aktör haline getirdi. Bu görüşe göre genişleme süreci köyuma ulaşmış ve daha ileri taşınamayacak durumdadır.⁴

Peki, dönüşüm ve bütünleşme süreçleri nasıl okunabilir? Öncelikle kabul etmeliyiz ki bu süreçler tekil faktörlerle analiz edilemeyecek kadar karmaşıktır. Daha açık bir ifade ile Doğu Avrupa örneğinde dönüşüm ve bütünleşme süreçlerini analiz etmek için ilkin, bütüncül bir yaklaşımla ve sürecin salt ulusal veya küresel aktörler ve faktörlerle açıklanamayacağını kabul ederek işe başlamak gerekir. Doğu Avrupa'da güç ve otorite ilişkilerinin yeniden tanımlanması ulusal ve uluslararası aktör ve faktörlerin etkileşimi ile gerçekleşen bir olgudur. İkinci olarak dönüşüm ve bütünleşme ile neo-liberal yeniden yapılandırma arasında diyalektik bir ilişkinin mevcut olduğu ifade edilmelidir.

1989–2009 arası yıllar Doğu Avrupa'nın Avrupa-Atlantik yapılarla bütünleşme öyküsünün, jeo-politik ve iktisadi alt bölgelere ayrılışının ve neo-liberal müdahalelerin görüldüğü bir dönemdir. Ancak neo-liberal yaklaşımın siyasi tutumu ve duruşu gelişen olaylar karşısında değişime uğramıştır. Dönüşüm ve bütünleşme süreçleri Doğu Avrupa'nın küresel kapitalizme eklenişinin aşamalarını ifade

⁴ The Economist, "Europe: The end of enlargement?" Londra, 16 Temmuz 2005, Cilt. 376, Sayı. 8435, s. 38.

eden ve neo-liberal politikaların elverişli koşullarda gerçekleştirilmesine zemin oluşturan bir dönemdir. Bütün bunlara rağmen, Doğu Avrupa örneğinde dönüşüm ve bütünleşme süreçleri yeni zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. 2008’de kendisini açıkça gösteren yeni küresel kriz neo-liberal politikalarla doğrudan ilişkilidir. Halen içinde bulunduğumuz kriz “*piyasa her türlü sorunu çözer; istikrarlı ve etkin bir şekilde kaynak dağıtır; müdahaleci devletin iktisatta, ekonomide rolü yoktur; özelleştirmeyi, esnekleştirmeyi, sermayenin serbestleşmesini sağlayan, küreselleşmeye ayak uyduran ekonomiler verimli çalışacaktır; istikrarlı büyüyecektir; bu uygarlık projesine uyanlar uygar dünyanın birer vatandaşı olacaktır*”⁵ önermesinin açıkça sorgulanmasına yol açmaktadır. Yansıtıcı olması bakımından Macaristan’da 2008’de finans sektöründe yaşanan kriz salt ulusal faktörlerle açıklanabilecek, uyum meselesiyle ilgili bir sorun değildir. Tam da bu çalışmada savunulan bütüncül yaklaşımı destekler örnektir: Küresel ile ulusal arasındaki diyalektik ilişkinin finans sektöründe görülen kriz örneğidir. Bu küresel krizin uluslararası sisteme ve Doğu Avrupa örneğine etkisi elbette yadsınamaz fakat etki boyutunun o denli abartılamayacağı da hatırdta tutulmalıdır.

Doğu Avrupa örneğinde dönüşüm ve bütünleşme süreçleri küresel ile ulusal düzlemlerde gerçekleşen ilişkilerin diyalektiğini göstermektedir. Bunun neo-liberal yapılanmayla ilişkisi, neo-liberalizmin ‘Washington mutabakatı’ndan günümüze farklı evreleri irdelendiğinde daha da net anlaşılacaktır.

Washington Mutabakatından Günümüze Neo-liberal Yeniden Yapılanma Sürecine Bütüncül Bakış: Küresel-Ulusal İlişki Diyalektiği

“Avrupa’ya dönüş” çerçevesinde Avrupa-Atlantik yapılarla bütünleşme çabası Doğu Avrupa ülkelerinde siyasi ve iktisadi değişimin yönünü belirleyen önemli bir unsur oldu. Bu iki stratejik öncelik değişim ve dönüşüm çabalarının ilk evresinden itibaren Doğu Avrupa ülkeleri tarafından siyasi ve iktisadi olduğu kadar güvenlik kaygıları nedeniyle de paralel süreçler olarak görülmekteydi. Özellikle Avrupa Birliği (AB) ve NATO üyelikleri Batı ile yakınlaşma ve Batı’daki refah seviyesine ulaşılması yanında küresel seviyede yeni bir düzen oluşturulması tartışmalarında söz sahibi olunması fırsatı sunan süreçler olarak algılandı. Bu anlamda, Doğu Avrupa ülkeleri ortaya koydukları bütünleşme isteği ile gönüllü ve demokratik bir şekilde değişim, dönüşüm ve kalkınma süreçlerini katı bir tasarım çerçevesine yerleştirmeyi seçtiler.⁶ Buna istinaden, “Avrupa’ya dönüş” söyleminin demokratikleşme, piyasa ekonomisinin yerleştirilmesi ve Avrupa bütünleşmesi süreçlerini bir araya getirmesinin yanında komünist parti yönetimleri, merkeziyetçi ekonomi anlayışı ve Sovyet etkisinden uzaklaşılmasını sağlayan bir değişim ve dönüşüm projesine en yakın unsur olduğu söylenebilir.⁷ Hiç şüphe yok ki

⁵ Erinç Yeldan ile yapılan söyleşiden: Devrim Sevimay / Soru-Cevap “Bu krizden sonra ‘savaş’ gelebilir”, Milliyet, 6 Ekim 2008.

⁶ Yazarın 1999 yılında Polonya’da; Prof. Dr. Mustafa Türkeş ile birlikte 2004 yılında Romanya’da ve 2005 yılında Polonya’da yapmış olduğu görüşmeler bu yaklaşımı destekler niteliktedir ve neo-liberal dönüşümün bölge elitleri tarafından kabullenilmiş olduğunu göstermektedir.

⁷ Antoaneta L. Dimitrova, “Enlargement-driven Change and Post-Communist Transformations: A new Perspective”, Antoaneta L. Dimitrova (der.), *Driven to Change: the*

konjonktürel olarak küresel ve bölgesel düzeyde neo-liberal yaklaşımın egemen olduğu sistemik değişim ve bütünleşme dönemine rastlayan Doğu Avrupa'daki değişim ve dönüşüm süreçleri kapitalist gelişimin yeni bir evresini oluşturmaktaydı. Süreçlere neo-liberal yaklaşım çerçevesinde 'piyasanın metalaştırılması'⁸ damgasını vurmuştu.

Batı'nın bölgeye yönelik siyasi tutumunun belirlenmesinde ve yaklaşımının en etkin şekilde uygulanmasında uluslararası mali kuruluşlar, özellikle de Uluslararası Para Fonu (IMF), ve Avrupa Birliği ön plana çıkmışlardı. Dönüşüm ve geçiş süreci çabalarının başarılı olabilmesi için bölge ülkelerinin Batı'nın yardım ve işbirliğine ihtiyaç duyması, Batılı kurum ve kuruluşların sağladıkları yardımı belirli siyasi ve iktisadi şartlara bağlamalarına imkan vermişti. Uluslararası mali kuruluşların, uluslararası desteğe gereksinim duyan bölge ülkelerine yönelik yardımları 1990'dan itibaren tüm bölge için geçerli olacak bir dizi şarta bağlaması, AB'nin ise Avrupa Anlaşmaları ile çizdiği çerçeve ve üyelik için 1993 Kopenhag kriterlerini belirlemesi 1990'lı yılların başında bölgenin kapitalizme eklenme sürecinin ana hatlarını belirleyen iki önemli dönüm noktasıdır. Bu bağlamda, 1990'lı ve 2000'li yıllar boyunca Doğu Avrupa ülkelerinin dönüşüm ve bütünleşme süreçlerini bütünleştiren ve hakim olan neo-liberal yaklaşımın en önemli unsuru uluslararası mali kuruluşlar ve Avrupa Birliği'nin kullanmış olduğu şartlara dayalı siyasi yaklaşımdı. Doğu Avrupa'ya yönelik şartlara dayalı bir yaklaşımın ortaya çıkmasında Batılı devletlerin bölgedeki dönüşüm sürecini etkin bir şekilde kontrol etme ve bölge pazarlarına erişim istekleri yanında uluslararası konjonktür ve bölge ülkelerinin yol haritası talepleri de etkili olmuştu.

Küresel Dönüşüm ve Şartlara Dayalı Siyasi Yaklaşımın Oluşumu

Şartlara dayalı siyasi yaklaşım 1970'lerden bu yana küresel ve Avrupa düzeyinde gerçekleşen yapısal ve tarihi değişiklikler kapsamında ortaya çıkmıştı. 1970'lerde kapitalist sistemde ortaya çıkan krizin uygulanan Keynesyen iktisat politikaları ile aşılabilmesi toplumsal mücadelenin, özellikle neo-liberal ve neo-markantilist toplumsal güçler arasında, derinleşmesine sebebiyet vermişti. Bunun sonucunda var olan Keynesyen toplumsal yapı içerisinde otorite sınırsız ortaya çıkmıştı. Tarihsel açıdan ABD ve Büyük Britanya'da 1980'lerin başında iktidara gelen Reagan ve Thatcher yönetimleri ortodoks neo-liberal yeniden yapılanma sürecinde önemli bir dönüm noktasıydı. Reagan ve Thatcher iktidarları sınıflar arasında var olan uzlaşmayı ortadan kaldırmış ve ulusaşan toplumsal oluşuma güç kazandırmıştı. Üretim ve finans yapısının küreselleşmesi, artan ticaret ve sermaye serbest dolaşımı değişen küresel toplumsal üretim yapısının önemli özellikleriydi. Daha da önemlisi, mali sermayenin ve doğrudan dış yatırımın artan önemleri Batı sermayesinin küresel düzeydeki maliyet ve diğer fırsatları kullanarak 1970'lerde ortaya çıkan verimlilik ve karlılık krizinin üstesinden gelinmesini sağlayacak yeni bir sermaye birikimi süreci önermesini ifade etmekteydi. Küresel yeniden yapılanma çabaları, ulusaşan şirket ve kuruluşların artan önemleri, yeni küresel düzenin sermaye dolaşımının daha rahat gerçekleştirilebileceği şekilde yeniden

European Union's Enlargement Viewed from the East, Manchester, Manchester University Press, 2004 içinde, s. 4.

⁸ Bkz. Laszlo Bruszt, "Transformative Politics: Social Costs and Social Peace in East Central Europe", *East European Politics and Societies*, Cilt 6, Sayı 1, kış 1992, ss. 55-72.

yapılandırılmasının önemini belirtmekteydi. Değişim, diyalektik bir süreç içerisinde uluslaşan toplumsal yapılanmanın ihtiyaçları doğrultusunda devletin rolünün yeniden yapılandırılmasına da sebebiyet vermekteydi. Devletler bu çerçevede sermayenin serbest dolaşımını kolaylaştıran ve doğrudan dış yatırımı ve serbest ticareti kalkınmanın ana unsurları olarak destekleyen tedbirler alan ve bunların yasalaşmasını sağlayan araçlara dönüşmüşlerdi.

Sermaye birikimi ve kalkınma perspektifinde meydana gelen değişim devletin rolünün yeniden tanımlanmasıyla uluslararası kurumların rolünün tanımlanmasını da beraberinde getirmiştir. IMF, Dünya Bankası ve AB gibi uluslararası kurum ve kuruluşlar neo-liberal projenin meşrulaştırıldığı ve sağlaştırıldığı yapılar ve Batı sermayesinin önündeki engellerin kaldırılmasını sağlayan araçlar olarak neo-liberal düzenin yerleştirilmesi ve genişletilmesinde önemli roller oynamışlardır.

Bu bağlamda, özellikle IMF'nin 1979'da oluşturduğu *Conditionality Guidelines* çerçevesinde resmen uygulamaya koyduğu şartlara dayalı siyasi yaklaşımın zaman içerisinde gösterdiği değişim gelişmekte olan ülkelerdeki iktisat politikaları, kalkınma ve reform süreçlerini etkileme çabaları olarak görülmektedir.⁹ 1980'li yıllarda uluslararası borç krizleri nedeniyle gelişmekte olan ülkelere yönelik sermaye akışında önemli bir yere sahip olan ticari banka kredilerinin neredeyse sıfırlanması ve ayrıca IMF ve Dünya Bankası'nın kullandıkları kaynaklardaki net artış uluslararası mali kuruluşların neo-liberal ideolojinin etkin araçları olarak kullanılması durumunu pekiştirmiş ve şartlara dayalı siyasi yaklaşımının güçlenmesine imkan tanımıştı.¹⁰ Yaklaşım, Latin Amerika gibi gelişmekte olan bölgelere yönelik 1989 yılında oluşturulan 'Washington mutabakatı'¹¹ ile yeni bir boyut kazanmıştı.¹² Aynı döneme rastlayan komünist-parti yönetimlerinin çöküşü devletin kalkınmanın önündeki en önemli engeli oluşturduğunu savunan neo-liberal yaklaşımın güçlenmesinde önemli bir etken olarak ortaya çıkmıştı.

Doğu Avrupa'da Radikal Neo-liberal Dönüşüm

Yükselen neo-liberal yeniden yapılanma yaklaşımı Doğu Avrupa'daki çöküşle birlikte yeni bir evreye girdi. Bu evrede Doğu Avrupa ülkeleri tarafından uygulanacak iktisadi dönüşüm programlarına Batı'nın siyasi ve mali desteğinin sağlanabilmesi için IMF desteğinin sağlanması bir önkoşul olarak ortaya çıktı. Bu

⁹ Bkz. Ariel Buira, "An Analysis of IMF Conditionality", Group of 24 Research Program Discussion Paper, Haziran 2002, <http://ksghome.harvard.edu/~drodrik.academic.ksg/g24buira.pdf> web sayfasından alınmıştır (Erişim tarihi: 5 Ocak 2009).

¹⁰ Barbara Stallings, "International Influence on Economic Policy: Debt, Stabilization, and Structural Reform", S. Haggard ve R. R. Kaufman (der.), *The Politics of Economic Adjustment: International Constraints, Distributive Conflicts, and The State*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1992 içinde, ss. 69-79.

¹¹ Tanım iktisatçı John Williamson tarafından ortaya atılmıştı. Bkz. John Williamson (der.), "What Washington Means by Policy Reform?" *Latin American Adjustment: How Much has Happened?*, Washington, Institute for International Economics, 1990 içinde; John Williamson, "What Should the World Bank Think about the Washington Consensus?" *The World Bank Research Observer*, Cilt 15, Sayı 2, Ağustos 2000.

¹² Bkz. Dani Rodrik, "Understanding Economic Policy Reform", *Journal of Economic Literature*, 1996, Cilt 34, ss. 9-41.

durum bölge elitlerinin genel destek ve yol gösterilmesi yönündeki talepleri ile de örtüşmekteydi. Bu ilk aşamada özellikle Batı üniversitelerinde eğitim görmüş yerel iktisatçı ve siyasetçiler, uluslararası mali kuruluşlar, Batı'lı uzman ve akademisyenlerin destek, tavsiye ve önerileri ile değişim stratejilerinin belirlenmesinde önemli rol oynadılar. Parti-devletin reform çabalarında başarısız olması Batı'da neo-liberal söylemin pekiştirilmesi sürecinde önemli bir rol oynarken bölge elitlerinin devletin ekonomiden çekilmesi projesini toplumlarına kabul ettirmelerini de kolaylaştırmıştı. Hiç şüphe yok ki, 1980'li yılların ortalarında Mikhail Gorbaçov yönetiminin gündeme getirdiği siyasi açıklık ve iktisadi-bürokratik yeniden yapılanma politikaları Doğu Avrupa'da önemli değişimin önünü açmış ve piyasa unsurları Doğu Bloğu içerisinde yer edinmeye başlamıştı. 1980'lerdeki gelişmeler bölge ülkeleri tarafından farklı şekillerde okunmuş, bazı ülkeler kapitalist sistem içerisindeki uluslararası mali kuruluşlara üye olurken bazı ülkeler gelişmeleri tehdit ve sakınılması gereken sağ eğilimler olarak değerlendirmiş ve izolasyonu tercih etmişlerdi.¹³ Komünist-parti rejimlerinde yaşanan meşruiyet krizi ve Gorbaçov'un başlattığı reform süreci dahil bir dizi başarısızlık sonucunda bölgesel siyasi, askeri ve iktisadi oluşumların yıkılması Doğu Avrupa ülkelerini yeni bir arayış içerisine itmişti. Bu çerçevede, Rus hegemonyasına karşı var olan tepki nedeniyle Doğu Avrupa ülkeleri için Rusya Federasyonu bir alternatif olarak görülmemiştir. Bölgede değişim hız kazanırken Batı'nın Doğu Avrupa ülkelerini Avrupa-Atlantik kurumlara dahil edecek şekilde düzenlemeler yapması bölge ülkelerinin yönünü kendilerini bir parçası olarak gördükleri Batı ile bütünleşmeye çevirmişti. Bu bağlamda, Doğu Avrupa'daki dönüşüm sürecinin küresel düzeyde neo-liberal yeniden yapılanma konjonktürüne rastlaması Batı ile bütünleşme çabası çerçevesinde Doğu Avrupa'daki reform çabasının 1990'lı yıllarla birlikte neo-liberal bir yaklaşıma dönüşmesine sebebiyet verdi. Bu anlamda neo-liberal yaklaşım, komünist-parti yönetiminin devletçi yaklaşımının 'öteki'si ve karşıtı olarak eski düzenden kurtulmanın güçlü bir yöntemi olarak sunulmuştu.¹⁴

Şartlara dayalı siyasi yaklaşımın Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte Doğu Avrupa ülkeleri örneğinde en kapsamlı ve etkin şekilde uygulandığı iddia edilebilir. Bu siyasi yaklaşım, aynı zamanda, 1990'lı yıllarda neo-liberal küresel yapının pekiştirilmesi için önemli bir araç olmuştur. Bu noktadan hareketle neo-liberalizmi bir süreç ve küresel bağlamda yeniden yapılanma projesi olarak tanımlayabiliriz. Doğu Avrupa bağlamında ise neo-liberal proje kendisini radikal sistem dönüşüm projesi olarak gösterdi. Bu gelişmede küresel bağlamda neo-liberal yaklaşımın geçmişle kesin bir kopuş sağlayacak disiplinler arası bir çerçeve sunan 'geçiş süreçlerinin temel paradigması'¹⁵ olarak sunulmasının da önemi vardı. Bölgedeki dönüşüm süreçleri bir yandan Doğu Avrupa ülkelerinin stratejik bütünleşme hedefleri ile tanımlanmış, diğer yandan bölge ülkelerinin dönüşüm ve yeniden yapılanma süreçlerinde önemli etkileri olan Batı'nın stratejik hedefleri ile iç

¹³ Örneğin Macaristan 1982 ve Polonya 1986 yıllarında uluslararası mali kuruluşlara üye olurken, Çavuşesku yönetimindeki Romanya kendi kabuğuna çekilmiştir.

¹⁴ Benzer bir argüman için bkz. Umut Korkut, "Doğu-Orta Avrupa'da Küreselleşme Üzerine Eleştirel Bir Bakış", Cem Karadeli (der.), *Küreselleşme ve Alternatif Küreselleşme*, Ankara, Phoenix Yayınevi, 2005 içinde, ss. 266-267.

¹⁵ Stanley Fischer ve Ratna Sahay, "The Transition Economies after Ten Years", *IMF Working Paper*, WP/00/30, Şubat 2000, s. 18.

içe geçmişti. Alternatif bir değişim/dönüşüm yaklaşımı olamayacağı tartışmaları çerçevesinde şekillenen yeni ortam ve eklemlenme çabaları bazı Doğu Avrupa ülkelerinin de dahil olduğu bağlantısızlar oluşumuna büyük zarar vermiş ve etkinliğini oldukça azaltmıştır.

Sunmuş olduğu söylem ile neo-liberalizm devletin kredibilite ve istikrarını sağlanması amacıyla gerekli kurumsal altyapıyı oluşturma siyaseti izlemesini öngörür. Buradaki amaç, neo-liberal düzenin öngördüğü yeni bir beklentiler ve davranış rutin dengesi oluşturulmasıdır. Böylesi bir yaklaşım dönüşüm süreçlerini bir kurumsal düzenden diğer bir düzene geçiş olarak sunmaktaydı. Bu tutum, geleneksel yaklaşımların güncel olaylar üzerine odaklanmasına ve bunları etkileyen tarihi ve yapısal süreçleri göz ardı etmesine sebebiyet vermektedir. Diğer bir deyişle, hakim söylem çerçevesinde uluslararası faktörler geçiş süreçlerini sadece mümkün kılan veya kısıtlayan ikincil faktörler olarak değerlendirilmekteydi. Bu yaklaşım, sosyal demokrat parti elit ve yöneticileri dahil Doğu Avrupa'daki birçok kesimin benimsediği bir yaklaşım oldu. Böylelikle değişim ve dönüşüm süreçleri merkezi-planlı ekonominin serbest piyasa ekonomisi ile otoriter yönetimlerin ise liberal demokratik bir düzenle değiştirilmesi olarak tanımlanmıştı. Dolayısıyla, kapitalist küresel ekonominin ve AB'nin norm, kural ve uygulamaları ile kurumsal yapısının radikal bir stratejiyle yerleştirilmesi Batı sistemiyle uyum ve Batı'daki refah seviyesinin yakalanmasına imkan veren bir durum olarak görülmüştü. Böylesi bir yaklaşım, ulusal özellikleri ve farklılıkları reddederek neo-liberal yaklaşımın evrensel düzeyde uygulanabilirliğini iddia etmekteydi. Bu tutum başarısızlığın sorumluluğunu ise istikrarlı politika uygulamalarını yerine getiremeyen ve akılcı tercihler yapamayan ulusal uygulayıcılara yüklemekteydi.¹⁶

Uluslararası mali kuruluşların şartlara dayalı siyasi yaklaşımları 1992-93 yıllarından itibaren bölgede rutin olarak uygulanmaya başladı. IMF onayının Batı'dan gelecek yardımlar için de onay mührü taşıması uluslararası mali kuruluşların rolünü daha da artıran bir unsurdu. Bölgede 12-15 aylık süreleri kapsayan geleneksel stand-by düzenlemeleri ile başlayan IMF dahiliyeti orta vadeli düzenlemeler, ihracat ve az gelirli ülkelerle ilgili programlarla devam etti. Giderek zenginleştirilen IMF -ve Dünya Bankası- yaklaşımı, Doğu Avrupa'daki geçiş süreçleriyle birlikte öncesinden farklı olarak daha da genişleyerek özelleştirme, mali yapı, vergi sistemleri vs. ile ilgili şartları da içine almaya başlamıştı. Bu iki kuruluşun bölgedeki etkinliğini vurgulamak için bölge ülkelerine 1991-93 yılları arasında sağlanan sermayenin %69'unun IMF ve Dünya Bankası kaynaklarından sağlandığını söylemek yeterli olacaktır. Çok kısa bir dönemi ifade etse de, geçiş sürecinin bu ilk aşamasında bölge ülkelerine yapılan 11,6 milyar dolarlık mali yardımın yalnızca 3,6 milyarlık bölümünün IMF ve Dünya Bankası dışındaki kaynaklardan gelmiş olması uluslararası mali kuruluşların bölge için önemini göstermekteydi.¹⁷ Denilebilir ki, uluslararası mali kuruluşların etkisi, yapmış oldukları yardıma kıyasla dönüşüm sürecinin boyutu göz önüne alındığında çok

¹⁶ Sait Akşit, *Transformation and the Politics of Conditionality: A Comparative Analysis of Poland and Romania until the mid-1990s*, yayımlanmamış Doktora tezi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara, Türkiye, Temmuz 2006, s. 17.

¹⁷ Rakamlar Elisabeth De Boer-Ashworth alınmıştır. Bkz. E. De Boer-Ashworth, *The Global Political Economy and Post-1989 Change: The Place of the Central European Transition*, Londra, Macmillan Press Ltd., 2000, s. 48.

fazladır. Bu kısa dönem, dönüşüm sürecinin ideolojisinin ve felsefesinin bölgede yerleştirilmesi açısından çok önemli bir dönüm noktasını ifade etmekteydi. Ancak, özellikle Visegrad ülkeleri IMF ile olan kredi ve program bağlarını IMF yaklaşımının sosyal boyutu göz ardı eden tutumu nedeniyle 1995 yılı sonrasında asgari seviyeye indirmeyi tercih etmişlerdi. Dönüşümün başlaması ile birlikte işsizlik artarken sanayi üretimi, gelir düzeyi ve yaşam standartlarında ciddi düşüşler yaşanmış ve kapitalizmin insani boyut gözetilerek uygulanması gerektiği tartışmaları Doğu Avrupa ülkelerinde yer edinmeye başlamıştı.¹⁸ IMF'den uzaklaşma tam bir tarih verilmesi de bölgeye yönelik AB mali yardımlarının artması ve üyelik perspektifinin netleşmesi sonrasında mümkün olmuştu.

AB ve Doğu Avrupa'da Neo-liberal Dönüşüm

AB ile bütünleşme 1990'ların ortaları ile birlikte Doğu Avrupa ülkelerindeki değişim ve dönüşüm süreçlerinin en önemli entegral ögesi haline geldi. 1989 G7 ülkeleri ve OECD ülkeleri zirveleriyle birlikte Batı'nın bölgeye yönelik mali yardımının eşgüdümünü üstlenen AB bölge ülkelerini sürekli gelişen siyasi yaklaşımı çerçevesinde artan bir şartlar dizini ile karşı karşıya getirmişti. Bu siyasi yaklaşım uluslararası mali kuruluşların ortaya koydukları şartların yerine getirilmesi gereğini vurgularken radikal neo-liberal dönüşüm yaklaşımını destekler bir tavır izlemişti.¹⁹ Bu ilk aşamada oluşturulan bölgeye yönelik mali yardım programı -PHARE²⁰- ve sınırlı sayıda ülke ile imzalanan ticaret ve işbirliği anlaşmaları Batı desteği ve şartlarını bir araya getirerek neo-liberal dönüşüm ve kalkınma yaklaşımlarını teşvik etti. Daha sonra bölge ülkelerinin de talepleri ile gelişmeler göz önüne alınarak imzalanan Avrupa Anlaşmaları AB ile bölge ülkeleri arasındaki işbirliğinin hukuki zeminini oluştururken mali yardım ve yerine getirilmesi gereken şartlar dizinini de hukuki olarak ilişkilendirdi. Avrupa Anlaşmaları, PHARE programı ile benzer şekilde, dönüşüm sürecinin ilk aşamasında yardım ve işbirliğini beş genel ancak anlaşmalarda resmen yer almayan şarta dayandırmıştı: hukukun üstünlüğünün kabulü, insan haklarına saygı, azınlık haklarına saygı, çoğulcu ve katılımcı demokrasi ve serbest pazar ekonomisinin yerleştirilmesi. Az sayıda ülke ile yapılan ilk anlaşmalarda açıkça yer almayan bu şartların 1993'de Avrupa Anlaşmalarının tüm bölge ülkeleri ile temel düzenleyici olarak devreye girmesiyle anlaşmalarda resmen yer aldığı görülmektedir.²¹ Bölge ülkeleri ile AB arasındaki siyasi, iktisadi ve kültürel ilişkileri düzenleyen anlaşmalar ticari ilişkiler bağlamında sanayi ürünleri ile sınırlandırılmıştı. Bölge ülkeleri için

¹⁸ Bkz. Louisa Vinton, "Walesa Applies Political Shock Therapy", *RFE/RL Research Paper*, Cilt 2, Sayı 24, 11 Haziran 1993; Louisa Vinton, "Dissonance: Poland on the Eve of New Elections", *RFE/RL Research Paper*, Cilt 2, Sayı 33, 20 Ağustos 1993.

¹⁹ Avrupa Topluluğu bölgedeki gelişmeleri değerlendirdiği bir çalışmada Romanya'nın 1990 yılında ortaya koyduğu tedrici programı açıkça "beklenmedik ters etkiler yaratabilecek, ileri düzeyde tedrici" olmakla eleştirmiştir. Bkz. Commission of the European Communities, *Economic Reform Monitor: Economic Situation and Reform in Central and Eastern Europe*, Directorate-General for Economic and Financial Affairs, Ocak/Şubat 1992, s. 11.

²⁰ Polonya ve Macaristan Ekonomik Yeniden Yapılanma Yardım programı.

²¹ Heather Grabbe, "A Partnership for Accession? The Implications of EU Conditionality for the Central and East European Applicants", *EUI Working Papers RSC No. 99/12*, Floransa, European University Institute, 1999, s. 10.

büyük önem arz eden tarım sektörü tamamen anlaşmaların kapsamı dışında tutulmuş, demir-çelik, kimyasal ürünler ve tekstil ürünleri gibi hassas olan ancak Doğu Avrupa ülkeleri dış ticaretinde önemli yer tutan sektörlerle de çeşitli kısıtlamalar getirilmişti.²²

AB Doğu Avrupa'ya yönelik siyasi yaklaşımında önceliklerini iktisadi öncelikler üzerinden tanımlamayı ve iletmeyi tercih etmiştir. Bu bağlamda vurgulanan özel sektörün geliştirilmesi, altyapı yatırımlarına ve eğitime öncelik verilmesi²³ gibi iktisadi öncelikli tutum 2000'li yılların ikinci yarısında geliştirilen Avrupa Komşuluk Politikası'nın da temelini oluşturmaktadır. Bu çerçevede AB yaklaşımı en başından beri iktisadi büyüme ve kalkınmanın en önemli unsurları olarak dış ticaret ve doğrudan dış yatırımı teşvik eden bir duruş sergiledi. Buna bağlı olarak AB -özellikle IMF'nin rolünün ön plana çıktığı alan olan- makroekonomik politika uygulamalarına doğrudan dış yatırımın çekilebilmesinde önemli bir rol atfedilmekteydi: "Yatırım ortamının geliştirilmesiyle ekonomik reform sürecinin kaderinin bağlı olduğu önemli oranda ticari ve özel dış yatırımın çekilmesi ümit edilmektedir".²⁴ Bunlara ek olarak, AB'nin kendi bütünleşme ve derinleşme sürecinin önemli bir parçası olan rekabet edebilirlik de Doğu Avrupa'ya yönelik söylemin önemli bir parçası oldu. Rekabet edebilirlik 1990'larla birlikte artan bir şekilde neo-liberal yeniden yapılanma sürecinde piyasayı temel alan kalkınma stratejisine vurgu yapmış ve ekonomik serbestiye sosyal uyumdan daha fazla öncelik vermişti. 1990'ların ortalarında, AB yaklaşımı şartlara dayalı siyasi yaklaşımı ile ticaret, mali yardım, ön-katılım ve üyelik süreçlerini bir araya getirdi ve bunu çeşitli mekanizmalarla denetim altına alarak güçlendirdi. Bu şekilde AB, bölge hükümetlerinin politikalarını şekillendirmiş, tutumlarını disipline etmiş ve neo-liberal politikaları sürdürmelerini temin etmiştir. Doğu Avrupa ülkelerinin öncelikle AB tek pazarı çerçevesinde dahil ve entegre edilmeleri vurgusu neo-liberal yeniden yapılanma biçimlerinin ön plana çıkmasına sebebiyet vermişti. Bu, ayrıca, aynı dönemde AB tek pazarının neo-liberal bir siyasi ve hukuki çerçeve ile tanımlanmaya çalışıldığını ifade etmektedir. Dolayısıyla AB, uluslararası mali kuruluşlarla benzer şekilde, neo-liberal küresel hakimiyetin oluşturulmasına imkan veren bir yapı sağlayarak genişleme süreci ile bu hakimiyetin yayılmasını sağlayan araç ve aktör olmuştur.

²² Merkezi Doğu Avrupa ülkelerinin toplam ihracatı içerisinde hassas sektörler 1990'ların ilk yarısında yaklaşık %35 oranında yer almaktaydı. Bkz. Otto Holman, "Integrating Eastern Europe: EU Expansion and the Double Transformation in Poland, the Czech Republic, and Hungary", *International Journal of Political Economy*, Cilt 28, Sayı 2, Yaz 1998, s. 31. Winiecki AB'ye yapılan toplam ihracat içerisinde hassas sektörlerin Çek Cumhuriyeti için %36.3 oranında, Polonya için %42.7, Slovakya için %47.8 ve Macaristan için %51 yer tuttuğunu belirtmekteydi. Bkz. Jan Winiecki, *Transition Economies and Foreign Trade*, Londra ve New York, Routledge, 2002, s. 122.

²³ Commission of the European Communities, *The Phare Programme: Annual Report 1999*, Kasım 2001, s. 107. <http://ec.europa.eu/comm/enlargement/pas/phare/pdf/phare1999.pdf> web sayfasından alınmıştır (Erişim tarihi: 6 Temmuz 2006).

²⁴ Yazarın kendi çevirisi. Bkz. Commission of the European Communities, *EC Assistance to Central and Eastern Europe*, Brüksel, Temmuz 1991, s. 22; ve Commission of the European Communities, *Towards a Closer Association with the Countries of Central and Eastern Europe*, SEC(93) 648 final, Brüksel, 18 Mayıs 1993, s. 9.

AB'nin kendi içerisindeki bütünleşme ve derinleşme sürecinin de neo-liberal küresel yeniden yapılanma sürecinden etkilenmesi AB'nin Doğu Avrupa'ya yönelik siyasi önceliklerini belirlenmesinde önem teşkil etmiştir. AB'nin küresel ekonomi içerisindeki rolü, 1980'lerin ortalarından itibaren AB ortak pazarının oluşturulması çabalarıyla birlikte hareketlenen bütünleşme ve derinleşme süreçleri AB'deki etkin aktör ve kurumlara -AB Komisyonu gibi- neo-liberal eğilimin hakim olmasını da beraberinde getirmiştir. Ortak pazar, para birliği ve ortak para biriminin oluşturulması ve AB için yeni bir kalkınma perspektifi oluşturduğu savunulan Lizbon stratejisinin Birlik içerisinde artan neo-liberal eğilimin egemenlik kurma ve sağlama projesinin önemli işaretleri oldukları ileri sürülebilir. Bu projeler yanında, veriler ışığında küresel serbest ticaret ve doğrudan dış yatırımın artan şekilde AB tarafından da kabul gördüğü ve dolayısıyla AB'nin küresel üretim ve mali sistem ağı içerisindeki yeri göz önünde bulundurularak küreselleşme olgusunda önemli bir yeri olduğu tespiti vurgulanmalıdır.²⁵ Bu durum, AB'de sosyal aktörlerin rollerinin yeniden tanımlandığı ve iktisadi-toplumsal ilişkilerin yeniden yapılandırıldığı bir süreç yarattı. Neo-liberal hakimiyetin mahiyeti AB içerisindeki toplumsal güçlerin mücadelesi sonucunda belirlenmiştir. AB'de etkin olan üç ana toplumsal güç yapısı -neo-liberal küreselleşme savunucuları, neo-merkantilist ve sosyal demokrat toplumsal güçler- AB bütünleşme sürecini kendi dünya görüşlerini AB düzeyinde yerleştirebilecekleri bir araç olarak görmüş ve derinleşmeyi teşvik etmişlerdi. Mücadele sonucunda AB'nin iç dinamiklerini ve yerleşmiş güçlü sınıfsal yapıları da yansıtan toplum içerisine gömülü neo-liberal hakimiyet oluşumu ortaya çıkmaktaydı. Diğer bir deyişle neo-liberal uluslaşan toplumsal güçler AB içerisindeki hakimiyetlerini ortodoks Anglo-Amerikan neo-liberal yaklaşımı diğer güçlerin toplumsal yaklaşımlarının belirli öğelerini neo-liberal yaklaşıma dahil edecek şekilde değiştirerek oluşturabilmişlerdi. Yukarıda belirtilen ve egemenlik projeleri diye adlandırılan süreçler bu hakimiyetin kurulmasında önemli araç görevi gördüler ve buna imkan verdiler. Bu bağlamda, AB bir yandan AB ve üye ülkeler düzeyinde neo-liberal politika süreçlerini teşvik ederken diğer yandan iç pazarını koruyucu dış ticaret tedbirleri almış ve AB düzeyinde sosyal boyut, hukuki çerçeve ve sanayi politikaları oluşturma eğilimine girmişti. Ancak, neo-liberal eğilimin üye ülkelerdeki süreçlere tam anlamıyla hakim olduğunu söylemek yanlış olur. AB'nin Doğu Avrupa ülkelerine yönelik yaklaşımı AB içerisindeki bu toplumsal mücadeleye rağmen ulusüstü seviyede artan şekilde etkin olan neo-liberal eğilimi yansıtmaktadır. Dolayısıyla, paralel şekilde gelişen genişleme ve derinleşme süreçlerinin küreselci yaklaşımdan ve küresel sermayeden etkilendiğini söylemek mümkündür.

Eşgüdüm, Eklemlenmenin Hızlandırılması ve Coğrafi Ayrışma

1990'ların ortaları ile birlikte AB süreci küresel ekonomi ile bütünleşme süreci ile eşit değerde tutuldu ve hatta üyelik süreçlerinin Doğu Avrupa ülkeleri için kalkınma perspektifi sunduğu iddia edildi.²⁶ AB'nin bölgeye yönelik yaklaşımında

²⁵ Bkz. Akşit, *Transformation and the Politics of Conditionality*.

²⁶ See World Bank, "Framework for World Bank Group Support to EU Accession Candidate Countries of Central and Eastern Europe", prepared by the Europe and Central Asia Region, World Bank, revised January 17, 2002, s. 6, <http://siteresources.worldbank.org/INTEUEINP/Resources/StrategytoSupportEUAccessionCandidates.pdf> (Erişim tarihi 28 Mayıs 2006).

ticari serbesti ve doğrudan dış yatırıma dayalı bir kalkınma perspektifi çizmesi neo-liberal prensip ve uygulamaları teşvik ederek küreselleşmeyi desteklediği görüşünü desteklemektedir. Doğrusu, AB'nin bölgeye yönelik yaklaşımı AB'nin küreselleşme süreci içerisindeki rolünü de pekiştiren önemli bir araç görevi görmüştür. Bu bağlantıyı destekler nitelikteki raporunda AB Komisyonu Avrupa Anlaşmalarının bölge ülkelerinin küresel ekonomi ile bütünleşmesinde önemli bir etken olduğunu vurgulamıştı.²⁷ Anlaşmalar etkin bir şekilde bölgede siyasi ve iktisadi reform sürecinin korumacı bir yaklaşıma imkan vermeden, bölge ülkelerinin iş çevreleri önünde güvenilirlik ve şeffaflık kazanmalarını sağlayarak ilerlettiği öne sürülmüştü.²⁸ Buna ek olarak bölge ülkelerinde dış ticaret ve tek pazar kapsamında kuralları üye ülkelerde bile uygulanmayan en kusursuz şekliyle uygulanması isteğiyle AB bölge ülkelerinin çeşitli alanlarda otoriteyi AB'ye aktarmalarını teşvik etmekte ve aslında ulusaşan sermayenin çıkarlarını korumayı hedeflemekteydi.²⁹

Avrupa Anlaşmalarının tüm mali yardımı ancak IMF ile anlaşma var olması durumunda yapma şartı uluslararası mali kuruluşların siyasi yaklaşımını pekiştirir bir nitelik taşımaktaydı. Diğer yandan, bölge ülkelerinin AB üyelik müzakere süreçlerinin başlamasıyla uluslararası mali kuruluşların sağladıkları mali yardımı AB üyelik süreci ihtiyaçları çerçevesinde yönlendirmeleri kalkınma perspektifi ve eşgüdüm çabalarını destekler nitelikteydi. AB, uluslararası mali kuruluşlar ile uyum ve eşgüdüm içerisinde politika belirlenmesi, söylem üretimi ve denetim rolleri ile Doğu Avrupa ülkelerinde değişimi şekillendirmeyi hedeflemiş ve neo-liberal dönüşümü pekiştiren bir tutum takınmıştı. Gelişmeler uluslararası mali kuruluşlar ve AB'nin ülke dönüşüm süreçlerine içten müdahalesine elverişli bir nitelik taşımaktaydı. Doğu Avrupa'ya yönelik şartlara dayalı siyasi yaklaşımın iki önemli uygulayıcısı IMF ve AB'nin değişen denetleme, raporlama ve müzakere yaklaşımları ile iç siyasi yapıya dahil olmaları beraberinde ortaya konulan şartlara uyumun temin edilmesi ve sağlanan mali yardımların doğru kullanılıp kullanılmadığının tespit edilmesine ve denetlenmesine imkan verecek yöntemlerin değişmesini de getirmişti. 1990'ların ikinci yarısındaki gelişmelerin uluslararası aktörlerin mali yardımın eşgüdümünden kalkınma politikalarını kontrol etmeye yönelik bir eğilim gösterdiğini ortaya koymaktaydı. Doğu Avrupa ülkelerinin AB ile üyelik müzakere süreçlerinin başlaması ile birlikte AB Komisyonu ve çeşitli uluslararası mali kuruluşlar arasında imzalanan mutabakat zaptının bu çabayı yansıttığı belirtilmelidir.³⁰

²⁷ Commission of the European Communities, *Responses to the Challenges of Globalisation: A Study on the International Monetary and Financial System and on Financing for Development*, Working Document of the Commission Services, Brüksel, SEC(2002) 185 final, 14 Şubat 2002, s. 86.

²⁸ Alan Mayhew, *Recreating Europe: The European Union's Policy towards Central and Eastern Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 1998, s. 43.

²⁹ Mayhew, *Recreating Europe*, ss. 120-121.

³⁰ Daha fazla bilgi için bkz. Dünya Bankası web sitesi <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/COUNTRIES/ECAEXT/EUEINPEXTN/0,,contentMDK:20408902~menuPK:590774~pagePK:141137~piPK:141127~theSitePK:590766,00.html>.

Bu anlamda, AB Komisyonu tarafından 1997 Temmuz’unda yayınlanan ‘Ajanda 2000’ raporu³¹ bölgeye yönelik siyasi yaklaşımda yeni bir boyut oldu. ‘Ajanda 2000’ raporu ile birlikte AB bölgeye yönelik enstrümanlarını yeniden gözden geçirerek bölge ülkelerindeki politika yapımına doğrudan dahil oldu. Komisyon, ‘Ajanda 2000’ ile aday ülkelerin gösterdikleri ilerlemeyi siyasi ve ekonomik kriterlere göre değerlendirerek müzakerelere başlayıp başlayamayacaklarına dair görüş bildirmişti. Komisyonun görüşlerine bağlı olarak Aralık 1997 Lüksemburg Zirvesi’nde Polonya, Macaristan, Çek Cumhuriyeti, Estonya ve Slovenya ile 31 Mart 1998’de müzakerelere başlanmasına karar verilmişti. Bu kapsamda Slovakya siyasi kriterleri, Romanya, Bulgaristan, Litvanya ve Letonya ise ekonomik kriterleri yerine getiremedikleri için müzakerelere davet edilmemişlerdi. İlk sinyalleri 1989 yılında PHARE programının oluşturulması ile verilen Doğu Avrupa’nın alt coğrafi birimlere ayrılışı süreci müzakerelerin başlamasıyla birlikte fiili olarak AB’nin bölgeye yönelik genişleme siyasetine yansdı. Öncelikli genişleme alanı küresel siyasi ve iktisadi yapıya uyum sağlama konusunda daha istekli davranan Merkezi Doğu Avrupa ülkeleri olarak tespit edilmişti. Baltık ve Güneydoğu Avrupa ülkeleri daha sonraki genişleme safhalarında sürece dahil edilmek üzere bekleme odasına alınmışlardı. Daha sonraki aşamalarda ise yakın zamanda üye olması beklenmeyen ancak dışlanmaması gereken eski Yugoslavya’dan ayrılan ülkeler ve Arnavutluk Batı Balkanlar olarak tanımlanmışlardı. Ancak, AB’nin ayırıştırma politikası ve bunun üyelik sürecine yansmaları Doğu Avrupa içerisinde yeni ayırım ve dışlama noktaları çıkarmakla eleştirilmiştir.³²

Komisyon görüşü ve daha sonra her yıl yayınlanan Komisyon ilerleme raporları aday ülkeler ile imzalanan katılım ortaklığı belgelerinin temelini oluşturmuştu. Ortaklık belgeleri AB taleplerini açıkça ortaya koymuş ve aday ülkelerin müzakereler çerçevesinde temel gerekleri yerine getirebilmeleri amacıyla çeşitli mali yardımları ön-katılım stratejisine destek için harekete geçirmişti.³³ Bu değişim mali yardımın talebe dayalı yapısını Komisyon’un müzakereler çerçevesinde ortaya koyduğu öncelik sıralamasına göre değiştirerek şartlara dayalı yaklaşımın daha sıkı tutum almasına neden oldu. Bu durum AB içerisinde genişlemenin ana aktörü olarak ön plana çıkan AB Komisyonu’nun genişlemedeki rolünü de pekiştirmiştir. Özellikle daha sıkıntılı aday ülkeler olan Romanya ve Bulgaristan’ın katılım ortaklığı belgeleri incelendiğinde ise AB ile uluslararası mali kuruluşların taleplerinin örtüştüğü ve tamamlayıcı nitelik taşıdığı görülmektedir.

Bu anlamda, AB katılım ortaklık anlaşmalarının ve yıllık raporlarının Doğu Avrupa ülkelerindeki politika yapma süreçlerini üyelik adına belirli hedefler ortaya koyarak bunların gerçekleşip gerçekleşmediğini sıkı bir şekilde denetleyen araçlar olduğu ileri sürülebilir. IMF ile bölge ülkeleri arasındaki yıllık konsültasyon görüşmeleri de -ülke ile IMF arasında herhangi bir anlaşma olmasa bile- IMF’nin ülke ekonomisine ilişkin yönlendirici nitelikte ‘tavsiye’lerde bulunmasına imkan vermektedir. IMF raporlarında, bu tavsiyelerin yerine getirilmesinin bir gereklilik

³¹ Commission of the European Communities, *Agenda 2000: For a Stronger and Wider Union*, COM (97) 2000 final, Brüksel, 15 Temmuz 1997.

³² Alina Mungiu-Pippidi, “Of Dark Sides and Twilight Zones: Enlarging to the Balkans”, *East European Politics and Societies*, Cilt 17, Sayı 1, ss. 83–90.

³³ Bkz. Grabbe, “A Partnership for Accession?”, s. 17.

olduğu izlenimi yaratılmakta ve yaşanan sorunların genellikle tavsiyelerin yerine getirilmemesinden kaynaklandığı vurgusu IMF raporlarında sık sık dile getirilmekteydi. Bir bütün olarak ele alındığında, bu gelişmelerin uluslararası mali kuruluşların ve AB'nin yardım ve taleplerini mali yardıma bağlı olan şartlar yoluyla sıkı bir disiplin temelinde tek bir çerçevede topladığı söylenebilir. Sonuç olarak, Doğu Avrupa ülkelerindeki dönüşüm süreçlerinin içerden şekillendirilmesi kabiliyeti ortaya konmuş olmaktadır.

1990'ların sonuna doğru uluslararası mali kuruluşlar ve AB arasında artan eşgüdüm ve küresel gelişmelerle birlikte bir dizi neo-liberal varsayım daha yüksek sesle sorgulanmaya başlanmıştır. Radikal neo-liberal sistem dönüşüm projesinin öngördüğü iktisadi yaklaşımın üç temel ögesinin -ekonomik istikrarın sağlanması, fiyat ve ticari serbestliğin oluşturulması ve özelleştirme- gerçekleştirilmesi çabalarına rağmen bölge ülkeleri 1990'ların önemli bir kısmında ciddi sanayi ve yaşam standartları düşüşleri yaşadılar. Piyasa güçleri sayesinde serbest pazar ekonomisinin, kaynak dağılımının, sermaye birikimi ve yeniden yapılanma gibi büyüme için gerekli unsurların kendiliğinden ortaya çıkacağı varsayımıysa beklentileri karşılayamadı.³⁴ Doğu Avrupa ülkeleri arasında artan doğrudan dış yatırım ve ihracat rekabeti'ne rağmen 1990'lı yıllarda bölgeye yönelik doğrudan dış yatırım ilgisi de beklentilerin altında kaldı. Yabancı yatırımcılar, 1990'lı yıllarda, uluslararası ortamdaki ve bölge ülkelerindeki belirsizliklerden dolayı yatırım yapma konusuna tedirgin yaklaştılar. Geçiş sürecinin ilk yıllarında Polonya ve Çekoslovakya'nın³⁵ da aralarında bulunduğu birçok bölge ülkesinin yabancılara işletme satışları konusunda çekinceleri bulunması ve politikalarını bu doğrultuda belirleme çabaları da bu tedirginliği artıran nedenler biri olmuştur. Bu duruma bir istisna oluşturan Macaristan'ın yabancılara özelleştirme sürecine 1990'lı yılların başından itibaren dahil etmesinin doğrudan dış yatırım akışını olumlu etkilediği belirtilebilir.³⁶ Doğrudan dış yatırım AB üyelik perspektiflerinin ortaya çıkması ile 1990'ların ikinci yarısında artış gösterdi. Ancak, bölge içerisindeki ayrıştırma dış yatırım hususuna da yansıdı. Yabancı yatırımcılar ülke bazında seçici davranmış ve belli ülkeler daha fazla ilgi çekmişlerdi. 1990'lar boyunca doğrudan dış yatırımın önemli bir bölümü AB ile sınırı olan Macaristan, Çek Cumhuriyeti ve Polonya'ya yönelmiş Romanya ve Bulgaristan'a yapılan yatırım çok sınırlı kalmıştı. İzlenen neo-liberal politikalar ve 1990'ların ikinci yarısı ile birlikte artmaya başlayan doğrudan dış yatırım sonucunda yerel sermaye ve işletmelerin çok büyük çoğunluğunun yabancılara elinde bulunduğu bir mülkiyet yapısı ortaya çıktı. Özellikle telekomünikasyon, sanayi ve bankacılık gibi karlılığı yüksek sektörlerde işletmelerin önemli bir bölümünün uluslararası şirketlerin elinde olduğu görülmektedir.³⁷ Bu durum, bölge ülkelerini Batı'ya ve hatta küresel sermayeye bağımlı hale getirdi. Bu, Poznanski'ye göre yerelin yabancının çalışanı konumuna

³⁴ Grzegorz W. Kolodko, "Ten Years of Postsocialist Transition: the Lessons for Policy Reforms", The World Bank Development Economics Research Group, Washington, D.C., 1998,

<http://www.worldbank.org/html/dec/Publications/Workpapers/wps2000series/wps2095/wps2095.pdf> web sayfasından alınmıştır (Erişim tarihi: 6 Temmuz 2006).

³⁵ 1 Ocak 1993 tarihinden itibaren Çek Cumhuriyeti ve Slovakya olarak ayrılmıştır.

³⁶ Adam, *Social Costs of Transformation*, s. 75.

³⁷ Economist Intelligence Unit'in (EIU) çeşitli ülke raporları.

düştüğü, etkin olmayan ve en önemlisi kapitalizm olarak bile tanımlanamayacak bir yapıydı.³⁸

IMF programları çerçevesinde sergilenen evrenselci yaklaşım ve bu yaklaşımın bölgesel özellikler ve farklılıklar kadar piyasa mekanizması için gerekli altyapıyı da göz ardı etmesi en büyük eleştiri noktalarından biri olmuştur. Standart IMF paketlerinin bölgede uygulanabilirliği sorgulanırken, uygulamalarda eski Sovyet-modeli iktisadi yapılanmanın özelliklerinin dikkate alınmaması IMF ve Dünya Bankası'nın özellikle geçiş sürecinin ilk yıllarında enflasyon, üretim, büyüme ve yatırım gibi değerlerdeki dalgalanmaları açıklamakta başarısız olmasının temel nedeni olarak gösterilmektedir.³⁹ Öte yandan, 'Washington mutabakatı'ndan hareketle piyasayı metalaştırılarak düzenleyici niteliğini ön plana çıkaran radikal dönüşüm savunucuları serbest pazar ekonomisinin temel öğelerini ve kurumsal reform sürecinin temel altyapısını yanlış algılamakla eleştirilmişlerdi.⁴⁰ Bu bağlamda, bu yanlış uygulamanın, etkin bir serbest pazar ekonomisi için gerekli olan kurumsal ve hukuki altyapı, etkin yönetim, ve toplumsal ve kurumsal birikimler gibi konularda bölgede yaşanan başlıca sorunlara sebebiyet verdiği iddia edildi.

Neo-liberal yaklaşım bir hegemonya ve dönüşüm projesi olarak zaman içerisinde ortaya çıkan koşullar ve dinamikler karşısında yeniden yapılandırılmış ve şekillendirilmiştir. Bu bağlamda dönüşüm ve bütünleşme süreçleri arasındaki diyalektiğin bölge ülkelerindeki sosyoekonomik gelişme ve dönüşümün yönü üzerinde önemli etki ve sonuçları olduğu kadar küresel düzlemdeki gelişmeler üzerinde de etkisi olduğu belirtilmelidir. Bu bağlamda, Doğu Avrupa ülkelerindeki dahiliyetleri ve bu bölgede başarılı olma isteği uluslararası mali kuruluşlar ve AB için de önemli bir mihenk taşı olmuştur. Bu bağlamda, başarısız olunması durumunda küresel yapının çok büyük zarar görebileceği ihtimali karşısında neo-liberal yaklaşımın yeniden gözden geçirilmesi söz konusu olmuştur. Özellikle, Doğu Avrupa'da yaşanan sıkıntılar ve diğer bölgelerdeki krizler 1990'ların ikinci yarısıyla birlikte neo-liberal projede değişiklikler gerektirmiş ve Washington mutabakatından Washington mutabakatı sonrası tartışmalarına geçilmiştir. Keza bu değişim ve gelişme sadece bölgesel düzeydeki sorunları değil küresel düzeyde yaşanan sorunları da yansıtmaktadır. 1997 Asya krizi, 1998 Rusya krizi ve bu krizlerin Doğu

³⁸ Kazimierz Z. Poznanski, "Building Capitalism with Communist Tools: Eastern Europe's Defective Transition", *East European Politics and Societies*, Cilt 15, Sayı 2, 2001, s. 320.

³⁹ Jan Winiecki, "The Applicability of Standard Reform Packages to Eastern Europe", *Journal of Comparative Economics*, 20, 1995, ss. 347-367; Susan S. Nello, "The Impact of External Economic Factors: The Role of The IMF", J. Zielonka ve A. Pravda (der.), *Democratic Consolidation in Eastern Europe, Volume 2, International and Transnational Factors*, Oxford, Oxford University Press, 2001 içinde, s. 103.

⁴⁰ Washington mutabakatı sonrası ile ilgili detaylar için bkz. Joseph E. Stiglitz, "Whither Reform? Ten Years of the Transition", B. Pleskovic ve J. Stiglitz (der.), *Annual World Bank Conference on Development Economics 1999*, Washington D.C.: The World Bank, 2000 içinde, ss. 27-56; Joseph E. Stiglitz, "More Instruments and Broader Goals: Moving Towards the Post-Washington Consensus", *WIDER Annual Lecture 2*, Helsinki, The United Nations University - World Institute for Development Economics Research, 1998, <http://www.wider.unu.edu/publications/publications.htm> web sayfasından alınmıştır (Erişim tarihi: 1 Haziran 2006); Grzegorz W. Kolodko, "Transition to a Market Economy and Sustained Growth: Implications for the Post-Washington Consensus", *Communist and Post-Communist Studies*, 27, 1999.

Avrupa'ya yansımaları kapitalist genişlemenin iki önemli dönüm noktasıydı. Doğu Avrupa'da bölge ülkelerinin kendi istedikleri reformları öncelikli olarak programlarına yansıtamadıkları eleştirileri artmaya başlamıştı.⁴¹ Bulgaristan'a 1997 krizi sonrası para kurulu oluşturulmasına ve Çek Cumhuriyeti'ne 1999 krizi sonrası belirli önlemlerin alınmasına yönelik IMF tarafından yapılan baskılar; ayrıca Romanya'ya 1999 krizi sonrası -AB üyelik müzakereleri sürecine girilmesi tartışmaları esnasında- ülkenin ekonomik programının AB-IMF-Dünya Bankası-ülke yönetimi ile birlikte hazırlanmasına yönelik IMF ve AB tarafından yapılan baskılar dayatma olarak algılanmıştı. Romanya'daki krizin derinleşmesinde IMF'nin rolü olduğu da genel kabul gören bir önermeydi.⁴² Benzer dayatmaların Asya krizi sonrasında da vurgulanmıştı: IMF ve Dünya Bankası'nın mali yardım sağladıkları Asya ülkelerinden ortodoks neo-liberal model doğrultusunda detaylı yapısal ve kurumsal değişiklikler şart koşmaları -örneğin Güney Kore'nin krizle ilgili olmayan ticari serbesti ile ilgili yapısal değişikliklere zorlanması.⁴³ IMF'nin kriz yönetimi çabalarındaki başarısızlık sonucunda krizin derinleşmesine katkıda bulunması uluslararası mali kuruluşların rollerinin yeniden tanımlanması ve yeni bir kalkınma çerçevesi çizilmesi tartışmalarını artırdı.⁴⁴

Washington mutabakatı sonrası tartışmaları önemli önermelerine rağmen neo-liberal yaklaşımı yeniden tanımlamaktan ve üretmekten öteye gidememiştir. Devletin rolünün mali krizler ve piyasada ortaya çıkabilecek sorunların üstesinden gelebilmesi için yeniden tanımlanması gereği bu önermelerin en önemlisidir. Diğer önemli bir önerme kurumsal yapının ve iyi yönetimin geliştirilmesi gereğidir. Bu yaklaşımların 1990'ların sonuna doğru IMF'nin 'ikinci nesil' olarak tanımladığı yapısal reformları uygulamaya sokmasında etkin olduğu söylenebilir. Bu tutum, kısa vadeli, piyasada istikrar sağlanması yaklaşımından piyasa mekanizmasının işleyişinde iyileştirmeler hedefleyen daha uzun vadeli yapısal ve kurumsal altyapının geliştirilmesine yönelik bir yaklaşıma geçildiğini ifade etmekteydi.⁴⁵ 1990'ların ikinci yarısında, Doğu Avrupa ülkeleri dahil gelişmekte olan ülkelere yönelik yapısal reform şartları ve çeşitliliğinde artış görülmekteydi.⁴⁶ Bu doğrultuda, bankacılık ve mali sektörün düzenlenmesi, sosyal güvenlik ve sağlık sistemlerinin yeniden yapılandırılması, denetlenme ve hukuki çerçeve mekanizmalarının oluşturulması ile ilgili yapısal reform şartları 1990'ların ikinci yarısından itibaren IMF gündeminde yer almaya başladı.⁴⁷ Bu anlamda, IMF'nin uygulamaya koyduğu

⁴¹ Bkz. Daniel Daianu ve Thanos Veremis (der.), *Balkan Reconstruction*, Londra, Frank Cass, 2001.

⁴² Robert Weiner, "Romania, the IMF and Economic reform since 1996," *Problems of Post-Communism*, Cilt 48, Sayı. 1, Ocak-Şubat 2001.

⁴³ Joseph E. Stiglitz, "Failure of The Fund: Rethinking the IMF Response", *Harvard International Review*, Yaz 2001, s. 18.

⁴⁴ Joseph E. Stiglitz, *Globalization and its Discontents*, Londra, Penguin Books, 2002; Martin Feldstein, "Refocusing the IMF", *Foreign Affairs*, Mart/Nisan 1998, ss. 20-33.

⁴⁵ Ziya Öniş ve Fikret Şenses, "Rethinking the Emerging Post-Washington Consensus: A Critical Appraisal", ERC Working Paper 03/09, Kasım 2003, s. 18.

⁴⁶ Bkz. Buiru, "An Analysis of IMF Conditionality"; IMF, "Conditionality in Fund-Supported Programs – Overview", Policy Development and Review Department, 2001, <http://www.imf.org/external/np/pdr/cond/2001/eng/overview/> web sayfasından alınmıştır (Erişim tarihi: 4 Ekim 2003).

⁴⁷ Bkz. Buiru, "An Analysis of IMF Conditionality".

ikinci nesil reformlarla ilgili şartlar Washington mutabakatınca ortaya konan deregülasyon sürecinden uzaklaşıldığını ifade etmekle beraber refah devletinin kısıtlanması yaklaşımından ödün vermemekteydi. Ayrıca, artan yoksulluk, kaynak dağılımında yaşanan sorunlar ve gelir seviyesindeki eşitsizlik, yolsuzluk gibi sorunlar tam anlamıyla sorgulanmamakta ve IMF'nin öncelikleri arasında üst sıralarda yer almamaktaydı. Bu bağlamda Dünya Bankası'nın yoksulluk, devletin rolünün iyileştirilmesi gereği ve iyi yönetim gibi konularla Washington mutabakatı sonrası tartışmaları öncesinde ilgilendiği ancak bunun yetersiz düzeyde olduğu belirtilmelidir.

Dönüşüm ve bütünleşme süreçlerine bütünlükçü bir yaklaşım, özellikle AB üyelik süreçleri nedeniyle, hiç şüphesiz Doğu Avrupa ülkelerini neo-liberal projeyi benimsemiş diğer ülkelerden ayırmaktaydı. Doğu Avrupa ülkelerinin, AB sürecinden dolayı kurumsal yapılanmaya daha fazla önem verdikleri, bu bağlamda uluslararası mali krizlerden asgari düzeye etkilendikleri ve doğrudan dış yatırım için ilgi odağı oldukları öne sürülebilir. AB üyelik perspektifi ekonomik ve siyasi istikrara katkıda bulunarak 1990'ların ikinci yarısında ve 2000'li yılların başında periferide çıkan krizlerden Doğu Avrupa'nın çok fazla etkilenmemesinde önemli bir etken olmuştur. Kapitalist merkezin ve uluslaşan sermayenin de olumsuz etkilenmemesi bu duruma önemli bir katkıda bulunmuştur. Özellikle Visegrad ülkelerinin 1990'ların ikinci yarısı ile birlikte uluslaşan sermayenin yükselen piyasalardan uzaklaştığı dönemlerde bile ciddi oranda doğrudan dış yatırım çekmeyi başardığı söylenebilir. 2000'li yıllardaki konjonktürdeki olumlu havayla birlikte tüm Doğu Avrupa uluslaşan yapıyla bütünleşme sürecinde önemli bir mesafe kat etmiştir.

Dönüşüm ve bütünleşme süreçlerinin siyasi ve sosyoekonomik boyutta sorunsuz olduğunu söylemek mümkün değildir. Dönüşüm sürecinin zorlukları, neo-liberal yeniden yapılanma ve bütünleşme sosyal hakların törpülenmesinde de önemli bir faktör olmuştur. Ancak toparlanma dönemlerinde bile AB şartlara dayalı siyasi yaklaşımı ve doğrudan dış yatırım ve ihracat rekabeti sosyal hakların iyileştirilmesi konusunda kısıtlar oluşturmuşlardır.⁴⁸ Sosyal boyutta yaşanan sorunlara rağmen ciddi bir tepki oluşmaması ise AB üyeliğinin getireceği avantajlara ve menfaatlere yorulmuştur.⁴⁹ Beklentiler yanında, özellikle serbest piyasa ekonomisine karşı oldukları savunulan işçilerin komünist parti yönetiminden uzaklaşması çerçevesinde ütöpik bir kapitalist idealin inşasını desteklemelerinin sosyal patlama yaratmamasına neden olduğu vurgulanabilir.⁵⁰ Diğer yandan, demokratik süreçte yaşanan sorunlar da siyasetin toplumsal boyutta yarattığı adaletsizlikler olarak yorumlanmaktadır.⁵¹

⁴⁸ Dorothee Böhle ve Bela Greskovits, "Capitalism without Compromise: Strong Business and Weak Labor in Eastern Europe's New Transnational Industries", *Studies in Comparative International Development*, Bahar 2006, Cilt 41, Sayı 1, s. 23.

⁴⁹ Bkz. Bela Greskovits, *Political Economy of Protest and Patience*, Budapeşte, Central European University Press, 1998.

⁵⁰ Bkz. David Ost ve Marc Weinstein, "Unionist against Unions: Toward Historical Management in Post-Communist Poland", *East European Politics and Societies*, Cilt 13, Sayı 1, Kış 1999, ss. 1-33.

⁵¹ Alina Mungiu-Pippidi, "The Unbearable Lightness of Democracy: Poland and Romania after Communism", *Current History*, Kasım 2004, ss. 383-388.

Diğer önemli bir boyut eski ve yeni ülkeler arasında yaşanan siyasi çatışmalardır. Bu bağlamda temel nokta AB'nin merkezi ülkelerinin kontrol ve piyasa hakimiyeti isteği karşısında Doğu Avrupa ülkelerinin periferiden merkeze yönelme ve karar alma mekanizmalarına dahil olma isteğidir. Müzakere süreçleri AB'nin eski üyelerinin bu konuda çok istekli olmadıklarını göstermekteydi. AB süreci salt bir uyum süreci olarak tanımlanmış, müzakere süreci ise uyumun Doğu Avrupa ülkelerinde hangi düzeyde olduğunun tespiti ve gerekli tarihlerin belirlenmesi süreci olarak formüle edilmişti. Tam da müzakere sürecinin tamamlanması sonrasında patlak veren Irak'a müdahale konusundaki ayrışma ve Fransa Cumhurbaşkanı Jacques Chirac'ın Doğu Avrupa ülkelerini ABD'ye destek vermeleri nedeniyle eleştirmesi⁵² pasif, uyumlu, her şeye evet diyen ikinci sınıf üyeler olarak görmek istediklerini vurgular gibiydi.

AB üyelik sonrasında da yeni üyelere yeniden yapılanma sürecinin uygulanması konusunda daha farklı yaklaşmıştır. Bu durum Doğu Avrupa'da burukluk yaratırken⁵³ Batı Balkanlara genişleme konusunda da bir mesaj vermektedir. Batı Balkan devletleri için bütünleşmenin daha karmaşık ve çetrefilli olacağı açıktır. Bulgaristan ve Romanya'nın üyelik sonrası halen AB komisyonu tarafından "işbirliği ve tahkik mekanizması" altında tutuluyor olmaları ilerisi için yeni şart-koşma öncülü oluşturacağına benzemektedir. Bütün bunlara rağmen, AB açısından bakıldığında Batı Balkanlar sistemin içine çekilmişlerdir. Biçimi ve niteliği belirsizliğini korusa da bütünleşme sürecinin dışında değildirlen. AB ile bütünleşmesi sürecinde Batı Balkanlar ne tamamen dışlanacaklar, ne de hızla katılımları gerçekleşecektir.⁵⁴

2008 yılında patlak veren küresel mali krizle birlikte AB'nin tavrının ne olacağı merak konusudur. Hiç şüphesiz Macaristan'da bugün yaşananlar küresel anlamda ve özellikle de kapitalizmin merkezinde yaşanan mali krizle bire bir bağlantılıdır. Macaristan'ın içine düştüğü krizin ilk olarak Doğu Avrupa'nın yıldızı olarak görülen bu ülkeyi vurması düşündürücüdür. Sadece Macaristan'da yaşananlar değil küresel düzeyde yaşananlar neo-liberal söylemin temel varsayımlarını oldukça derinden sarmaktadır. Fransız hükümetinin Fransız otomotiv devleri Peugeot ve Renault için açıkladığı desteğin bu iki üreticinin yatırımlarının bulunduğu Çek Cumhuriyeti Başbakanı Mirek Topolanek tarafından 'korumacılık' olarak tanımlanması yeni sorunların habercisi olacağına benzemektedir.⁵⁵ IMF'nin krizleri hala ulusal düzeyde bir konu olarak görmesi ve bu anlamda uluslararası yapının - uluslararası mali yapının- yeniden yapılandırılması konusunda bu yönde çağrılarının artmasına rağmen henüz bir tepki vermemiş olması da düşündürücüdür. Doğu

⁵² CNN, "Chirac lashes out at 'new Europe'", 18 Şubat 2003.

⁵³ Örneğin AB Komisyonu'nun Dayanışma sendikasının çıkış yeri olan Gdansk tersanesine yapılan devlet yardımının kesilmesi veya tersanenin kapatılması istemi: Bkz. Nick Thorpe, "Solidarity runs dry in Poland", BBC News, 28 Temmuz 2007.

⁵⁴ Bkz. Mustafa Türkeş ve Göksu Gökgöz, "The European Union's Strategy towards the Western Balkans: Exclusion or Integration?", *East European Politics and Societies*, Cilt 20, Sayı 4, 2006, ss. 659-690.

⁵⁵ Fransa Cumhurbaşkanı Nicolas Sarkozy desteği açıklarken yatırımlarını yurtdışına -Çek Cumhuriyetine- yönlendiren bu üreticileri eleştirmiş ve destek karşılığında Fransa'da işten çıkarma olmaması şartını getirmişti. Bkz. Stephen Castle, "A French-Czech dispute over stimulus packages", *International Herald Tribune*, 11 Şubat 2009.

Avrupa’da halen dönüşüm sürecinin tamamlandığı söylenemez. Hatta sorunların azalmaktan çok artacağı endişesini taşımamız çok doğaldır.

Üçüncü Dünyalaşma

Doğu Avrupa ülkeleri AB üyesi olsalar da, ciddi boyutlarda doğrudan dış yatırım çekmiş olsalar da belirli konularda diğer birçok gelişmekte olan ülkede olduğu gibi bir üçüncü dünyalaşma süreci yaşamışlardır. 1990 öncesi neredeyse bölgede var olmayan unsurlar olarak görünen yoksulluk, kaynak dağılımı ve gelir seviyesindeki eşitsizlik gibi sorunlar dönüşüm süreci ile birlikte yaygın bir şekilde bölgede kendini göstermiştir. Bununla birlikte bölge ülkelerindeki yüksek eğitim düzeyi ve daha da önemlisi AB karar alma mekanizmalarında yer almaları Doğu Avrupa ülkelerini diğer gelişmekte olan ülkelere ayırtmaktadır. Yine de 2008 yılında patlak veren küresel ekonomik krizin bu sorunları olumsuz etkileyeceği gerçeği de kaçınılmaz görünmektedir.⁵⁶

Yukarıda da vurgulandığı gibi neo-liberal yaklaşımın farklı formları bu sorunlara bir çözüm üretmemiş, bizatihi yeniden üretilmesine neden olmuştur. Dünya Bankası’nın 2005 yılında yayınlamış olduğu bir çalışmaya göre 2003 yılı itibarıyla Doğu Avrupa ve eski Sovyet cumhuriyetleri nüfusunun yarısına yakın bir bölümü bölge için belirlenmiş olan yoksulluk seviyesinin altında yaşamakta veya ekonomik olarak kırılğan/savunmasız olarak ifade edilmekteydi.⁵⁷ Kaynak dağılımı ve gelir seviyesinde eşitsizlik de bu kazananlar ve kaybedenler tablosunu besleyen unsurlar arasında yer almaktaydı. Örneğin Polonya’da belirtilen dönem arasında gerçekleşen ekonomik büyümenin nüfusun ilk yüzde 40’lık dilimine yansımaları yoksulluğun artmasına neden olmuştur.⁵⁸ Büyüme ve dağılım ülkeler arası farklılıklar yarattığı gibi bölgeler arası farklılıklar da yaratmıştır. Bu bağlamda baş şehirler ve önemli kentsel bölgelerde yaşayanlar, kırsal kesimlerde veya Batı’ya uzak kent bölgelerinde yaşayanlara göre daha avantajlı veya kazananlar olarak görülmekteydiler.⁵⁹ Doğrudan dış yatırımın belli bölgelere, hatta merkezlere yoğunlaşmasının da bunda etkisi olduğu söylenebilir.

⁵⁶ Dünya Bankası yoksulluğun Dünya genelinde artacağını ifade etmektedir. Bu durumdan Doğu Avrupa’nın zarar görmesi de kaçınılmaz olacaktır. Bkz. World Bank, “Financial Crisis Could Trap 53 Million More People in Poverty”, 12 Şubat 2009, Dünya Bankası web sitesinden alınmıştır: <http://go.worldbank.org/1FWPZ7KCJ0> (Erişim tarihi: 15 Şubat 2009).

⁵⁷ Dünya Bankası bölgede yoksulluk seviyesi olarak belirlediği günlük 2,15 ABD Doları gelir seviyesinin altında bölge nüfusunun yüzde on ikisini oluşturan yaklaşık 60 milyon kişinin bulunduğunu ifade etmekteydi. Günlük 4,30 ABD Doları gelir seviyesi altında yaşayan ekonomik olarak savunmasız grupta ise yaklaşık 150 milyon kişi bulunmaktaydı. Rapora göre neo-liberal dönüşüm sürecinin yıldız ülkelerinden biri olarak tanımlanan Polonya’da ise aynı dönemde yoksulluk seviyesinin arttığı belirtilmekteydi. Bkz. World Bank, *Growth, Poverty, and Inequality in Eastern Europe and the Former Soviet Union*, 2005, s. 51. Rapora <http://go.worldbank.org/12MK6K5P20> internet adresinden ulaşılabilir (Erişim tarihi: 15 Ocak 2009).

⁵⁸ World Bank, *Growth, Poverty, and Inequality*, s. 84.

⁵⁹ Michael Förster, David Jesuit ve Timothy Smeeding, “Regional Poverty and Income Inequality in Central and Eastern Europe: Evidence from the Luxembourg Income Study”, United Nations University, World Institute for Development Economics Research, Discussion Paper No. 2003/65, September 2003, s. 29.

1989 öncesi İkinci Dünya'nın bir parçası olarak kabul edilen Doğu Avrupa dönüşüm ve bütünleşme süreci sonrası birinci dünyanın bir parçası olarak değerlendirilmesine rağmen halen küresel ekonomi için çevresel bir bölge olarak varlığını sürdürmektedir. Bölge ülkelerinin Batı ve AB ülkeleri ile olan ilişkilerinin asimetrik yapısı ve neo-liberal radikal dönüşüm söyleminin doğrudan dış yatırım ve ihracata dayalı büyüme söylemi bölge ülkelerini kapitalist merkeze bağımlı hale getirmiştir. Bu nedenle, merkez ülkeleri ve uluslaşan sermayeyi derinden etkileyen krizin çevresel ülkeleri daha derinden etkilemesi kaçınılmaz olarak görülmektedir. Neo-liberal yaklaşımla birlikte sakınılması gereken unsurlar olmaktan çıkan yüksek cari açık ve dış borç yükü ile krize yakalanan Doğu Avrupa ülkeleri sermaye akışındaki yavaşlama ve ihracat pazarlarının çökmesi neticesinde daha da kırılgan bir konumda yer almaktadırlar. Dünya Bankası'nın Avrupa Birliği'ne Doğu Avrupa'daki ekonomi ve yoksullukla ilgili kazanımların korunması için destek vermesi çağrısı bölge ülkeleri ekonomileri ile ilgili endişeleri destekler niteliktedir.⁶⁰ Aslında küresel krizin Doğu Avrupa ülkelerindeki olası etkileri ile ilgili en ironik yorumlama yine Dünya Bankası'ndan gelmiştir: Buna göre bölgenin küresel kriz karşısında kırılganlığını artıran en önemli unsurlardan biri bölgenin küresel ekonomi ile bütünleşmedeki başarısıydı.⁶¹

Doğu Avrupa'nın Batı ile olan ilişkisi bölgede yardıma dayalı bir bağımlılık mekanizması yaratmıştır.⁶² 2008 krizi sonrası gelişmeler bu durumu daha net ortaya koymaktadır.⁶³ 1995 sonrası özellikle Merkezi Doğu Avrupa ülkeleri ile başlayan IMF'den uzaklaşma bağımsız sürdürülebilir bir iktisadi tutum anlamına gelmemiştir. Ön plana çıkan aktör ve kurumlar değişse de ortaya çıkan mekanizma bir değişime uğramamış aksine yeniden üretilerek pekiştirilmiştir. 2008 krizi ile birlikte AB tarafından ortaya konan yaklaşım, 25 milyon Avro'luk paket ve bunun uluslararası mali kuruluşla eşgüdüm içerisinde yardımı öngörmesi reformun yine Batı'dan bağımsız şekillendirilemeyeceğini ifade etmektedir. Bu durum Üçüncü Dünya ülkelerinin Soğuk Savaş döneminde içine düştükleri durumu andırmaktadır.

Sonuç

Bu çalışmada ilk olarak vurgulanan Doğu Avrupa'da iç içe geçen dönüşüm ve bütünleşme süreçlerinin bütüncül bir yaklaşımla incelenmesi gereği idi. Bu süreçlerin küresel düzeyde neo-liberal yeniden yapılanma süreci ile olan diyalektik ilişkisi bölge ülkelerinin dönüşüm, yeniden yapılanma ve bütünleşme süreçlerinin yönünü belirlediği gibi uluslaşan toplumsal yapılanmanın bir parçası olmasının önünü açtı. Uluslararası mali kuruluşlar ve Avrupa Birliği ise bölgeye yönelik

⁶⁰ World Bank, "World Bank Urges Europe to Protect Eastern European Gains in Economic Growth and Poverty Reduction", Dünya Bankası basın açıklaması, 20 Şubat 2009. Dünya Bankası web sitesinden alınmıştır: <http://go.worldbank.org/RQKADANS40> (Erişim tarihi: 20 Şubat 2009).

⁶¹ The World Bank, *EU10 Regular Economic Report*, February 2009.

⁶² Rusya ile ilgili bkz. Michel Chossudovsky, *The Globalisation of Poverty: Impacts of IMF and World Bank Reforms*, Londra ve New Jersey, Zed Books Ltd., 1998, ss. 225-242.

⁶³ International Herald Tribune, "East Europeans deal with rebuff at EU summit", 3 Mart 2009; International Herald Tribune, "Eastern Europe crisis raises bailout risk", 28 Şubat 2009; Financial Times, "EU summit pledges aid for eastern states", 1 Mart 2009.

uyguladıkları şartlara dayalı siyasi yaklaşımla neo-liberal yeniden yapılanmayı desteklediler ve neo-liberal yaklaşımın farklı formlarının üretilmesinde etkin rol oynadılar. Neo-liberal yaklaşımın söylemi öncelikle bölge ülkelerindeki kalkınma perspektifini piyasayı mitleştirerek doğrudan dış yatırım ve ihracat vurgusu ile rekabete dayandırdı daha sonra ise bu genel çerçeveyi koruyarak AB genişleme süreci ile eşdeğer hale getirdi. Zaman içerisinde de AB ve uluslararası mali kuruluşlar arasında var olan eşgüdümün artırılarak bölgenin eklemleme sürecinin coğrafi ayrıştırma temelinde hızlandırıldığı görüldü.

AB üyeliği gibi önemli bir hedefin gerçekleştirilmiş olmasına rağmen Doğu Avrupa'daki sorunların üstesinden gelindiği söylenemez. 1990 sonrası yaygın bir şekilde kendini gösteren yoksulluk, kaynak dağılımı ve gelir seviyesindeki eşitsizlik, yaşam standartlarındaki düşüşle birlikte bölgede bir üçüncü dünyalaşma süreci yaşanmıştır. Doğu Avrupa'nın özellikle de Romanya ve Bulgaristan'ın üyelik süreçleri esnasında gündeme gelen yokluk görüntüleri ve bu ülkelerin AB'nin etkin ülkelerinde elit kulübe üye olmaya çalışan yoksul köylüler olarak karikatürize edilmeleri henüz oldukça yeni olan tecrübelerdir. Neo-liberal yaklaşımın farklı formlarının ise bu sorunlara çözüm üretmediği hatta yeniden ürettiği görülmektedir. Doğu Avrupa ülkelerinin AB üyeliği ile sonrasında bölgenin birinci dünya ile birlikte değerlendirilmesine rağmen küresel ekonomi için halen çevresel bir konumda olduğu aşikardır. 2008 yılında patlak veren küresel ekonomik krizle birlikte yaşananlar ise bu konumu pekiştirmiştir. Finansal ve Ekonomik kriz sonucunda Doğu Avrupa ülkelerinin AB içinde üçüncü dünyalaşma süreci geçirip geçirmeyeceği ciddi bir soru olarak önümüzde durmaktadır.

KAYNAKLAR

- Akşit, Sait, *Transformation and the Politics of Conditionality: A Comparative Analysis of Poland and Romania until the mid-1990s*, yayınlanmamış Doktora tezi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara, Türkiye, Temmuz 2006.
- Böhle, Dorothee ve Greskovits, Bela, "Capitalism without Compromise: Strong Business and Weak Labor in Eastern Europe's New Transnational Industries", *Studies in Comparative International Development*, Bahar 2006, Cilt 41, Sayı 1.
- Bruszt, Laszlo, "Transformative Politics: Social Costs and Social Peace in East Central Europe", *East European Politics and Societies*, Cilt 6, Sayı 1, kış 1992.
- Bryant, Christopher G. A. ve Mokrzycki, Edmund (der.), *The New Great Transformation? Change and Continuity in East-Central Europe*, Londra ve New York, Routledge, 1994.
- Buira Ariel, "An Analysis of IMF Conditionality", Group of 24 Research Program Discussion Paper, Haziran 2002, <http://ksghome.harvard.edu/~drodrik.academic.ksg/g24buira.pdf> web sayfasından alınmıştır (Erişim tarihi: 5 Ocak 2009).
- Castle, Stephen, "A French-Czech dispute over stimulus packages", *International Herald Tribune*, 11 Şubat 2009.
- Chossudovsky, Michel, *The Globalisation of Poverty: Impacts of IMF and World Bank Reforms*, Londra ve New Jersey, Zed Boks Ltd., 1998.
- CNN, "Chirac lashes out at 'new Europe'", 18 Şubat 2003.
- Commission of the European Communities, *Agenda 2000: For a Stronger and Wider Union*, COM (97) 2000 final, Brüksel, 15 Temmuz 1997.

- Commission of the European Communities, *EC Assistance to Central and Eastern Europe*, Brüksel, Temmuz 1991.
- Commission of the European Communities, *Economic Reform Monitor: Economic Situation and Reform in Central and Eastern Europe*, Directorate-General for Economic and Financial Affairs, Ocak/Şubat 1992.
- Commission of the European Communities, *Responses to the Challenges of Globalisation: A Study on the International Monetary and Financial System and on Financing for Development*, Working Document of the Commission Services, Brüksel, SEC(2002) 185 final, 14 Şubat 2002.
- Commission of the European Communities, *The Phare Programme: Annual Report 1999*, Kasım 2001.
<http://ec.europa.eu/comm/enlargement/pas/phare/pdf/phare1999.pdf> web sayfasından alınmıştır (Erişim tarihi: 6 Temmuz 2006).
- Commission of the European Communities, *Towards a Closer Association with the Countries of Central and Eastern Europe*, SEC(93) 648 final, Brüksel, 18 Mayıs 1993.
- Daianu, Daniel ve Veremis, Thanos (der.), *Balkan Reconstruction*, Londra, Frank Cass, 2001.
- De Boer-Ashworth, Elisabeth, *The Global Political Economy and Post-1989 Change: The Place of the Central European Transition*, Londra, Macmillan Press Ltd., 2000.
- Devrim Sevimay / Soru-Cevap “Bu krizden sonra ‘savaş’ gelebilir”, Milliyet, 6 Ekim 2008.
- Dimitrova, Antoaneta L., “Enlargement-driven Change and Post-Communist Transformations: A new Perspective”, Antoaneta L. Dimitrova (der.), *Driven to Change: the European Union’s Enlargement Viewed from the East*, Manchester, Manchester University Press, 2004 içinde.
- Feldstein, Martin, “Refocusing the IMF”, *Foreign Affairs*, Mart/Nisan 1998.
- Financial Times, “EU summit pledges aid for eastern states”, 1 Mart 2009.
- Fischer, Stanley ve Sahay, Ratna, “The Transition Economies after Ten Years”, *IMF Working Paper*, WP/00/30, Şubat 2000.
- Förster, Michael, Jesuit, David ve Smeeding, Timothy, “Regional Poverty and Income Inequality in Central and Eastern Europe: Evidence from the Luxembourg Income Study”, United Nations University, World Institute for Development Economics Research, Discussion Paper No. 2003/65, September 2003.
- Grabbe, Heather, “A Partnership for Accession? The Implications of EU Conditionality for the Central and East European Applicants”, *EUI Working Papers RSC No. 99/12*, Floransa, European University Institute, 1999.
- Greskovits, Bela, *Political Economy of Protest and Patience*, Budapeşte, Central European University Press, 1998.
- Holman, Otto, “Integrating Eastern Europe: EU Expansion and the Double Transformation in Poland, the Czech Republic, and Hungary”, *International Journal of Political Economy*, Cilt 28, Sayı 2, Yaz 1998.
- Holmes, Leslie, *Post-Communism*, Durham, Duke University Press, 1997.
- IMF, “Conditionality in Fund-Supported Programs – Overview”, Policy Development and Review Department, 2001,
<http://www.imf.org/external/np/pdr/cond/2001/eng/overview/> web sayfasından alınmıştır (Erişim tarihi: 4 Ekim 2003).
- International Herald Tribune, “East Europeans deal with rebuff at EU summit”, 3 Mart 2009.

- International Herald Tribune, “Eastern Europe crisis raises bailout risk”, 28 Şubat 2009.
- Kolodko, Grzegorz W., “Ten Years of Postsocialist Transition: the Lessons for Policy Reforms”, The World Bank Development Economics Research Group, Washington, D.C., 1998, <http://www.worldbank.org/html/dec/Publications/Workpapers/wps2000series/wps2095/wps2095.pdf> web sayfasından alınmıştır (Erişim tarihi: 6 Temmuz 2006).
- Kolodko, Grzegorz W., “Transition to a Market Economy and Sustained Growth: Implications for the Post-Washington Consensus”, *Communist and Post-Communist Studies*, 27, 1999.
- Korkut, Umud, “Doğu-Orta Avrupa’da Küreselleşme Üzerine Eleştirel Bir Bakış”, Cem Karadeli (der.), *Küreselleşme ve Alternatif Küreselleşme*, Ankara, Phoenix Yayınevi, 2005 içinde.
- Mayhew, Alan, *Recreating Europe: The European Union’s Policy towards Central and Eastern Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 1998.
- Mungiu-Pippidi, Alina, “Of Dark Sides and Twilight Zones: Enlarging to the Balkans”, *East European Politics and Societies*, Cilt 17, Sayı 1.
- Mungiu-Pippidi, Alina, “The Unbearable Lightness of Democracy: Poland and Romania after Communism”, *Current History*, Kasım 2004.
- Nello, Susan S., “The Impact of External Economic Factors: The Role of The IMF”, J. Zielonka ve A. Pravda (der.), *Democratic Consolidation in Eastern Europe, Volume 2, International and Transnational Factors*, Oxford, Oxford University Press, 2001 içinde.
- Öniş, Ziya ve Fikret Şenses, “Rethinking the Emerging Post-Washington Consensus: A Critical Appraisal”, ERC Working Paper 03/09, Kasım 2003.
- Ost, David ve Marc Weinstein, “Unionist against Unions: Toward Historical Management in Post-Communist Poland”, *East European Politics and Societies*, Cilt 13, Sayı 1, Kış 1999.
- Poznanski, Kazimierz Z., “Building Capitalism with Communist Tools: Eastern Europe’s Defective Transition”, *East European Politics and Societies*, Cilt 15, Sayı 2, 2001.
- Przeworski, Adam, “Economic Reforms, Public Opinion, and Political Institutions: Poland in the Eastern European Perspective,” Luiz Carlos Bresser Pereira, Jose Maria Maravall, Adam Przeworski (der.), *Economic Reforms in New Democracies* Cambridge, Cambridge University Press, 1993 içinde.
- Rodrik, Dani, “Understanding Economic Policy Reform”, *Journal of Economic Literature*, 1996, Cilt 34.
- Schöpflin, George, *Politics in Eastern Europe*, Oxford, Blackwell, 1993.
- Stallings, Barbara, “International Influence on Economic Policy: Debt, Stabilization, and Structural Reform”, S. Haggard ve R. R. Kaufman (der.), *The Politics of Economic Adjustment: International Constraints, Distributive Conflicts, and The State*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1992 içinde.
- Stiglitz, Joseph E., “Failure of The Fund: Rethinking the IMF Response”, *Harvard International Review*, Yaz 2001.
- Stiglitz, Joseph E., “More Instruments and Broader Goals: Moving Towards the Post-Washington Consensus”, *WIDER Annual Lecture 2*, Helsinki, The United Nations University - World Institute for Development Economics Research, 1998, <http://www.wider.unu.edu/publications/publications.htm> web sayfasından alınmıştır (Erişim tarihi: 1 Haziran 2006).
- Stiglitz, Joseph E., “Whither Reform? Ten Years of the Transition”, B. Pleskovic ve J. Stiglitz (der.), *Annual World Bank Conference on Development Economics 1999*, Washington D.C.: The World Bank, 2000 içinde.

- Stiglitz, Joseph E., *Globalization and its Discontents*, Londra, Penguin Books, 2002.
- The Economist, "Europe: The end of enlargement?" Londra, 16 Temmuz 2005, Cilt. 376, Sayı. 8435.
- Thorpe, Nick, "Solidarity runs dry in Poland", BBC News, 28 Temmuz 2007.
- Türkeş, Mustafa ve Göksu Gökğöz, "The European Union's Strategy towards the Western Balkans: Exclusion or Integration?", *East European Politics and Societies*, Cilt 20, Sayı 4, 2006.
- Türkeş, Mustafa, "The Double Process: Transition and Integration and Its Impact on the Balkans" Petar-Emil Mitev ve James Riordan (der.), *Towards Non-violence and Dialogue Culture in Southeast Europe*, Sofya, Iztok-Zapad Publishing House, 2004 içinde.
- Vinton, Louisa, "Dissonance: Poland on the Eve of New Elections", *RFE/RL Research Paper*, Cilt 2, Sayı 33, 20 Ağustos 1993.
- Vinton, Louisa, "Walesa Applies Political Shock Therapy", *RFE/RL Research Paper*, Cilt 2, Sayı 24, 11 Haziran 1993.
- Weiner, Robert, "Romania, the IMF and Economic reform since 1996," *Problems of Post-Communism*, Cilt 48, Sayı. 1, Ocak-Şubat 2001.
- Williamson, John (der.), "What Washington Means by Policy Reform?" *Latin American Adjustment: How Much has Happened?*, Washington, Institute for International Economics, 1990 içinde.
- Williamson, John, "What Should the World Bank Think about the Washington Consensus?" *The World Bank Research Observer*, Cilt 15, Sayı 2, Ağustos 2000.
- Winiecki, Jan, "The Applicability of Standard Reform Packages to Eastern Europe", *Journal of Comparative Economics*, 20, 1995.
- Winiecki, Jan, *Transition Economies and Foreign Trade*, Londra ve New York, Routledge, 2002.
- World Bank, "Financial Crisis Could Trap 53 Million More People in Poverty", 12 Şubat 2009, Dünya Bankası web sitesinden alınmıştır: <http://go.worldbank.org/1FWPZ7KCJ0> (Erişim tarihi: 15 Şubat 2009).
- World Bank, "Framework for World Bank Group Support to EU Accession Candidate Countries of Central and Eastern Europe", prepared by the Europe and Central Asia Region, World Bank, revised January 17, 2002, s. 6, <http://siteresources.worldbank.org/INTEUEINP/Resources/StrategytoSupportEUAccessionCandidates.pdf> (Erişim tarihi 28 Mayıs 2006).
- World Bank, "World Bank Urges Europe to Protect Eastern European Gains in Economic Growth and Poverty Reduction", Dünya Bankası basın açıklaması, 20 Şubat 2009. Dünya Bankası web sitesinden alınmıştır: <http://go.worldbank.org/RQKADANS40> (Erişim tarihi: 20 Şubat 2009).
- World Bank, *EU10 Regular Economic Report*, February 2009.
- World Bank, *Growth, Poverty, and Inequality in Eastern Europe and the Former Soviet Union*, 2005, s. 51. Rapora <http://go.worldbank.org/12MK6K5P20> internet adresinden ulaşılabilir (Erişim tarihi: 15 Ocak 2009).